

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O

TONGA

FIKA	20
'AHO	Tusite, 4 'Okatopa 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan
Tongatapu

'Eiki Fakaafonganga N pele, Vahefonua

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai
& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai
Fakahau

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakata

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taulangi

Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Kioa Sika

Hou'eiki Fakaafonganga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

'Eua

Lord Fusitu'a

Niua

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 2

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 1
Ha'apai

'Eiki Fakaafonganga N pele Fika 2
Ha'apai

'Eiki Fakaafonganga N pele

'Eiki Fakaafonganga N pele Ongo

Kau Fakaafonganga Kakai

Fakaafonganga Fika 4 Tongatapu

Fakaafonganga Fika 9 Tongatapu

Fifita

Fakaafonganga Fika 12, Ha'apai

Hingano

Fakaafonganga Fika 13, Ha'apai

Taka

Fakaafonganga Fika 15, Vava'u

Fakaafonganga Fika 16, Vava'u

M teni Tapueluelu
Penisimani 'Epenisa

Vili Manuopangai

Veivosa *Light of Life*

S miu Kuita Vaipulu
'Akosita Havili Lavulavu

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 20/2016
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Tusite 4 'Okatopa, 2016
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Komiti: Fika 5/2016: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (fekau'aki mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 28/2016 mo e Tohi Tangi Fika 6/2016 – 'oku fekau'aki mo e Lipooti 'a e Kautaha kuo Lesisita 'a e Kau Ngaue Faka-Fa'ahi Ta'u 'a Tonga 'i 'Aositelelia)
Fika 05	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
		5.1 Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga – Fepueli 2016
		5.2 <u>Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1 – 12/2016</u> Fika 1/2016: Fika 2/2016: Fika 3/2016: Fika 4/2016: Fika 5/2016: Fika 6/2016: Fika 7/2016: Fika 8/2016: Fika 9/2016: Fika 10/2016: Fika 11/2016: Fika 12/2016:
		5.3 Lao Fakaangaanga Fika 12/2016: Lao Fakaangaanga Ki he Koloa Vai 2016
		5.4 <u>Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 13 – 27/2016</u> Fika 13/2016: Fika 14/2016:

		<p>Fika 15/2016: Fika 16/2016: Fika 17/2016: Fika 18/2016: Fika 19/2016: Fika 20/2016: Fika 21/2016: Fika 22/2016: Fika 23/2016: Fika 24/2016: Fika 25/2016: Fika 26/2016: Fika 27/2016:</p>
		<p>5.5 <u>Ngaahi Fakamatala Fakata‘u:</u></p> <p>5.5.1 Potungaue Ki Muli mo e Fefakatau‘aki 2015 5.5.2 Potungaue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula 2014 & 2015 5.5.3 Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule‘anga ki he ngaahi ta‘u 2012/2013, 2013/2014 & 2014/2015 5.5.4 Pangike Pule Fakafonua ‘o Tonga ki he ta‘u ngata ki he 30 Sune 2015</p>
		<p>5.6 <u>Lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea:</u></p> <p>5.6.1 Vahenga Fili Vava‘u 15 5.6.2 Vahenga Fili Ha‘apai 13</p>
		<p>5.7 Lipooti Folau Fekau‘aki mo e Pule ‘a e Lao mo e Ngaahi Totonu ‘a e Tangata. Lonitoni, Pilitania 7 - 8 Sepitema, 2015.</p>
Fika 06	:	Ngaahi Me‘a Makehe:
Fika 07	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale	7
Poaki.....	7
Me’a ‘a e Sea.....	7
Fakatangi mei he vahefonua ‘Eua tu’unga fakatu’ut maki e hala	8
Tokanga ki he hola motu’a p langi ‘Amelika.....	8
Kole Pule’anga tukuange ‘isiu hala pule’anga nau ng ue ki ai.....	9
‘Ikai mafai Minisita Polisi tefito’i palopalema e potung ue	9
Tali Minisita Polisi ki he hola motu’a palangi ‘i Vava’u.....	10
Tokanga ki he sino ‘oku tali ui ki ai ‘a e Komisiona Polisi	11
Fie’ilo ki he fatongia ‘a e Komisiona Polisi.....	12
‘I ai e mavaeua he ngaue Potung ue Polisi	13
Fehu’i p ‘oku lava Pal mia l pooti palopalema Pule’anga ki he Tu’i	13
Fokotu’u ke taliui mai ‘a e Komisiona Polisi ki Fale Alea	14
L pooti Fika 4/2016 K miti Pa’anga.....	17
L pooti Fika 5/2016 K miti Tu’uma’u Pa’anga.....	17
L pooti Fika 5 ‘o e K miti Tu’uma’u ki he Lao	18
Tohi Tangi Fika 6/2016.....	20
Me’a ‘a e Sea.....	23
Palani Ng ue ‘a e Pangik Pule Fakafonua 2016.....	23
Tokanga kamata ala Pangike Pule faitu’utu’uni ngaahi kautaha ta’efakapangike.....	24
Ngaahi faingata’a fehangahangai mo e kakai he polis Pangike Pule.....	24
Tali Pule’anga ki he hoha’a ki he palani ng ue Pangike Pule	24
Vikia tokoni ngaahi pule’anga muli he’ene ngaahi lao & me’a faka’ekonomika.....	26
Tokanga ki he taumu’a & fokotu’utu’u ng ue ‘a e Pangik Pule	28
Tokanga ki he Lao fo’ou ki he tukupuna he folau vakapuna & tukupuna he talafi \$	29
Tokanga ki he tu’unga e mateuteu ki he sipoti 2019.....	31
Tali mei he Pule’anga ‘e kei tu’ulahoko ai pe fai sipoti he 2019.....	31
Palani ki he mala’e sipoti Teufaiva	31
Fakamahino Pule’anga a’u ki he 2019 maau teuteu ki he sipoti	32
Tokanga ki he tolotoi fuoloa e ng ue ki he sipoti 2019	33
Kole Pule’anga ke falala ange kia nautolu ‘e maau ng ue ki he sipoti 2019.....	33
Tokanga ki he koloa malu’i ‘o e ngaahi n	34

Tokanga ki he uesia kakai he n lahi Pule'anga mei Siaina	35
Tali Pule'anga nau mateuteu ke feau 'ene ngaahi t n	36
Taukave Pule'anga 'i ai \$ tuku tafa'aki ke t fakafoki n mei Siaina	36
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he \$10 miliona mo'ua ki he <i>Retirement Fund</i>	38
P loti'i 'o tali L pooti Palani ng e Pangike Pule Fepueli 2016	39
Fakamatala fakata'ú Potung ue ki Muli mo e Fefakatau'aki 2015	39
Fie 'ilo ki he tu'unga e Pule'anga fekau'aki mo e <i>West Papua & Initon sia</i>	41
Tali Pule'anga fekau'aki mo <i>West Papua</i> mo 'Initonísia	41
Tokanga ki he ngaahi tu'utu'uni ng ue ki muli 'a Tonga	44
Kelesi.....	46
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	47

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: T site 04 'o 'Okatopa, 2016.

Taimi: 1100-1110 Pongipongi.

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (Lord Tu'ivakan)

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga.)

'Eiki Sea: K taki Kalake 'o fai mai e lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Na'e kau kotoa 'a e Hou'eiki M mipa hono hiva'i 'a e lotu e 'Eiki ke kamata'aki 'a e f me'a'aki 'o e Fale Alea ki he 'aho ni.)

'Eiki Sea: M 1 . Kalake fai mai 'etau tali ui.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Tokoni Pal mia mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'o 'Ene ' fió kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'at ke fakahoko hono ui e Falé ki he pongipongi ni, 'aho T site f 'o 'Okatopa 2016.

Sea kole ke u toe fakaongo mu'a.

'Eiki Sea: M 1 .

Kalake T pile: 'Eiki N pele Tu'ilakepa, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano.

Poaki

'Eiki Sea ko e 'Eiki Pal mia 'oku poaki mai he houa pongipongi. Ko e 'Eiki Minisit Pa'anga mo Palani Fakafonua, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ng ue Lalahi mo e Takimamata 'oku nau poaki folau mai. Poaki folau mo 'Eiki N pele Vaea. Ko e toenga 'o e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai ke tali mai honau ui 'oku 'i ai 'a e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M 1 'Eiki Sea.

Me'a 'a e Sea

'Eiki Sea: M 1 . Fakatapu mo e ' fio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki he 'Ena 'Afifio Tupou VI kae 'uma' 'a e Ta'ahine Kuini mo e Fale 'a Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Tokoni Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Kapineti peh fakataha ki he fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele 'o e fonua kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Pea m 1 mu'a Hou'eiki ho'omou laum lie lelei ki he pongipongi ko eni. K koe'uhi p ke kei hoko atu 'etau ng ue. Ka ko e fakamanatu atu p kia kimoutolu 'a e 'uhinga mo e fatongia 'o kitautolu Hou'eiki Fakafofonga koe'uhí ko e ngaahi lao ...

<002>

Taimi: 1110-1120

‘Eiki Sea: ...mo e anga e tataki ‘a hotau fonuá mo ho tau Pule‘angá ke tau nofo ma‘u ko e fa‘u lao kitautolu mo e lava ke tau fakalelei ‘a e ngaahi lao. ‘Oku mahino p na‘e ‘i ai ‘a e ngaahi fokotu‘u mo e ngaahi ... na‘e fakah ‘aneafi pea mo e ‘aho atú. Ko e me‘a p taha Hou‘eiki ‘ai p pea mou ki‘i tokanga p ki he Pule‘angá hang ko e kau Minisit ke mou talatalanoa, ko e ngaahi me‘a ko ‘oku ke fokotu‘u maí, na‘a ko ha me‘a ia na‘e ‘osi fokotu‘u he Pule‘angá. Pea ‘i he taimi tatau tonu ke mou fakakaukau ‘a e patiseti, p ‘oku ai ha pa‘anga fe‘unga hotau Pule‘angá koe‘uhí ko e ngaahi fokotu‘utu‘u ko ena ‘oku ‘omaí. Pea to e tahá, tonu ke mou ng ue‘aki homou ngaahi k miti fakalakalaka fakavahefonuá, ke mahino ko e ngaahi me‘a ko ena ‘oku ‘omaí ‘oku ai ha fel ve‘i pea mo e fokotu‘utu‘u homou vahe fonuá. Pea ko ia ko e tokanga atu p ki he ngaahi me‘a ko iá, ka ‘oku kole mai ‘a e ... N pele ‘Eua, te ke me‘a mai?

Lord Nuku: M l ‘Eiki Sea. Tapu atu p ki he Feitu‘una. M l mu‘a ho‘o laum lie pea mo e folau lelei. Tapu atu ki he ‘Eiki Pal miá kae ‘uma‘ e Hou‘eiki Kapinetí, pea peh foki ki he kau Fakafofonga N pelé, kae ‘uma‘ e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí.

Fakatangi mei he vahefonua ‘Eua tu‘unga fakatu‘ut maki e hala

‘Eiki Sea, ko e fakahoha‘a atu ia he pongipongi ni ‘Eiki Sea ko e fakatangi mai mei he vahefonuá, Vahefonua ‘Eua, koe‘uhí ko e ‘osi eni e meimei m hina, p kuo ‘osi e m hina ‘o e la‘ala‘ ‘Eiki Sea, pea ‘oku nau ... ko ‘enau kole maí, ko ‘eku lave‘i p ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e Minisit ia ki he Ngaahi Ng ue Lalahí, ko ‘enau kole maí koe‘uhí ko e ... ko e ng ue ‘oku fai he Potung ué ko hono tele e halá, ka ko e fu‘u la‘ala‘ ia ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku ... ko e efú ia ‘oku hang ia ko e l pooti ko pea mei Vava‘ú ko ki he *asbestos*. ‘Oku peh ‘e he vahefonuá, kapau he ‘ikai ke fai ha ng ue ki ai, ko e efu ko ‘i he la‘ala‘ ko ení koe‘uhí ko e telé ‘oku ki‘i tu‘unga fakatu‘ut maki ‘aupito ia ki he vahefonuá, pea ‘oku nau kole mai p ‘e nautolu ia, pea ‘oku fakahoko p ki taumu‘a, ke ‘uhí ke ... ‘Eiki Pal miá na‘e fai p ki‘i fakalavelave ia ki ai ki mu‘a pea tau toki tutukú, pea na‘a ne me‘a mai p , ‘oku tonu p ke fai ha ng ue, k koe‘uhí ko e lahilahi ko eni e la‘ala‘ Sea pea ‘oku hoko ai ‘a e fakatamaki ko ení, pea ko e ‘uhinga p ia ‘Eiki Pal miá ‘a e fakahoha‘a atú ke ‘uhí p ‘e malava. He ‘oku nau fakahoko maí ‘oku ai p me‘ang ue. ‘Oku ai p loli, ai p misini palau, ai p mo e lola, ‘a ia ‘oku lava lelei hono tele ko fakatokalelei k ko e efú, ‘oku ‘uhinga ai e fakahoha‘a atu ko pongipongi ni. Pea ‘oku ou tui p ‘Eiki Sea, ‘oku ou lave‘i p me‘a na‘a ke me‘a ki aí fekau‘aki mo e hang ko e ngaahi kole peh ni. Kuo u tui p ‘oku ai p foki e pa‘anga, pa‘anga fakatu‘upak ko ngaahi me‘a fakafokif . He kapau ‘oku hoko eni ke hoko ai ha fakatu‘ut maki ki he mo‘ui ko kakaí he vahefonuá ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui p ‘oku tonu p ke fai ha tokanga ki ai ‘a e Hou‘eiki Pule‘angá. K ko e me‘a lahi p ia e me‘a ‘oku fai atu ki ai e tokanga ko he pongipongi ni ‘Eiki Sea, koe‘uhí ko e fakatangi mai ko eni mei he vahefonuá fekau‘aki pea mo e fakatamaki ko ení ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he hola motu‘a p langi ‘Amelika

Ko e me‘a p hono 2 ‘Eiki Sea, kapau ‘e toki tali mai p mei taumu‘a, ko ‘eku kole p ki he ‘Eiki Minisit Polisé ki he tu‘unga ko na‘e fai ai e ongoongo ko eni fekau‘aki ko eni pea mo e motu‘a p langí. Ko ‘eku ‘uhinga p ‘eku tokanga ki aí ‘Eiki Sea, he ‘oku hang ‘oku ongo‘i ‘e he kakaí ‘oku ‘ikai ke fu‘u malu, ‘uhí ko e founga ko na‘e ‘at ai e tokotaha ko ení ‘o ‘alú lolotonga ko iá ‘oku ‘i ai e hia na‘a ne fai, pea ‘oku tukuaki‘i ... ‘ikai ke mahino ia p ko ia p ‘ikai, ka na‘e tukuaki‘i ki he hia, ko e hia mamafa ia, ke ‘uhí ke fai hano fakamaau‘i. Ka ko e

‘uhí foki ko e anga ko e tu‘unga ko ... kapau ‘oku lava e kakai ko ‘oku malu‘i he ngaahi hia peh ‘o ‘alu p ia ‘o ‘alu ‘ikai ke lava ‘o pule‘i lelei pea ‘oku ‘uhinga ai ‘a e tokanga ko eni ko ki he malu ko eni ko ‘a e sosaieti ‘o fekau‘aki pea mo e ngaahi ng ue ko ení Sea. Ko e ‘uhinga p ia e fakahoha‘a atú Sea, kuo u tui p ko e fatongia p ia ‘i he Fale ni, ke ‘uhí ke fakahoko ki he Pule‘angá ‘a e ngaahi me‘a ‘oku fiema‘u he kakai Sea. Ko e ki‘i fakahoha‘a p ia Sea he pongipongi ni. M l ‘aupito e ma‘u taimi.

‘Eiki Sea: M l . ‘Eiki Pal mia ai ha me‘a ki he me‘a ko eni ... Funga Fonuá?

Kole Pule‘anga tukuange ‘isiu hala pule‘anga nau ng ue ki ai

‘Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu‘u na ‘Eiki Sea, m l mu‘a e to e me‘a mo‘ui mai ki hotau fonua ni mo hotau Fale Aleá. Ko e me‘a ko eni fekau‘aki mo ‘Eua ‘oku mo‘oni ‘aupito ia. Na‘a ma ‘osi talanoa ki ai pea na‘a ku ‘osi ‘ai ange p ki he Minisit ko ení. Pea na‘a ku ‘osi a‘u tonu p ki ai ‘o mamata he taimi ko ‘oku lele ai e me‘alelé ko e ... pea ‘oku ou manatu heni Hou‘eiki ki he taimi na‘e efu ai e hala Hihifó mo e hala S nia ‘Akaveká, pea na‘a ku kole Minisit Mo‘uí, ke muimui mai ‘iate au, mahalo ko e me‘a ia ko ‘e vave aí. Taimi eni ‘o Tapá. Ke muimui mai ‘ia te au ke ma lele he halá, kau mu‘omu‘a, kae muimui mai e Minisit ko ení. Ko ‘ema a‘u p mei hala Hihifó ki tahí pea u peh atu, h me‘a ‘oku hokó? Talamai he Minisit , fakatu‘ut maki tama. Efu, mapuni ‘aupito e fo‘i halá ia ‘i he efú. Pea ‘oku lava p he taimi ni ke u sio loto atu ki he me‘a ko eni ‘oku hoko ‘i ‘Eua. ‘E lava p ke tau lau ‘e tautolu eni ko e *disaster*, ‘a e me‘a ko ení. Malava noa ke tau hanga... ‘o kapau te mou loto ki ai. Ko ia ‘oku ou kole fakamolemole atu ki he k inga ‘Eua, tuku mu‘a ke fai ha‘amau lau ki ai. ‘Oku ai p mo e misini ‘i ‘Eua, kakato ai e ‘ misiní, ke fai ha ng ue ki he me‘a ko ení, ‘oku mahino ki he motu‘a ni ‘a e ...

‘Ikai mafai Minisita Polisi tefito‘i palopalema e potung ue

Ko e me‘a ko eni fekau‘aki mo e me‘a ‘oku hoko ki he motu‘a p langi ‘oku holá, Hou‘eiki, ko e tu‘o 3 eni ‘a e kakai ‘oku nau hola mei pil sone, ‘oku nau hola ki muli. Siaina mo e p langi eni ‘e 2. Hokohoko mahalo ko e ta‘u p eni ‘e 3 kuo tau s tu‘a ki aí. H me‘a ‘oku hokó? Sea mo e Hou‘eiki, ko e palopalema eni, ‘oku ‘ikai ke ma‘u he Minisit Polisi ha mafai ke ne fai tu‘utu‘uni ki he‘ene potung ué. Ko e netiueka ko ení ‘oku ou talaatu ne ‘osi kapa e fonua ni pea ‘oku fakatu‘ut maki, pea ‘oku fakailifia. Anga f f ke hola e toko 3 mei he ha‘oha‘onga e kau polisi, ‘o hao ki tu‘a. ‘Oku mahino mai kia tautolu heni, ‘ikai ke to e fiema‘u ha taha ke ha‘u ‘o fakahinohino kitautolu. ‘Oku ai e me‘a ‘oku hoko he loto potung ue ko ení. Ka ko e me‘á eni. ‘Oku mau feinga atu, ke fai hano fakalelei‘i e lao ko ení, kae lava ke ng ue ‘a e potung ue ko ení, ka ‘oku faingata‘a, ko hono ‘uhingá ‘oku kei ha‘iha‘i ‘a e mafai ko ení ‘i he *Privy Council*. Ko e palopalema ia ‘Eiki Sea, kuo pau ke tau fakalelei‘i e laó kae lava ke ng ue e Pule‘anga ko ení. Ka ‘ikai ko e me‘a eni te tau iku ki aí. Kuo hoko t tu‘o lahi e me‘a ko ení he potung ue ko ení. Kuo a‘u eni ko e *drugs* kuo manavah e kakai e fonuá ni, faka‘au ke nau ta‘elata he nofo he fonuá ni, palopalema ko ení. ‘Oku ‘asi mai heni ‘oku ‘ikai ke lava e potung ue ko ení ‘o ng ue, pea ko hono ‘uhingá eni ‘oku ou tala atú. Ko e mafai, ‘ok u ha‘iha‘i ‘i ‘olunga h , pea ‘oku ‘ikai ke lava e Minisit ko ení ‘o fai ha‘ane tu‘utu‘uni. Fai tu‘utu‘uni ki ai e Fakataha Tokoní, ki hono fili e kakai ko ení. Ko ia mou fakamolemole‘i e motu‘a ni, ‘oku tau ki‘i palopalema tautolu he tafa‘aki ko iá pea ko e ‘uhingá ia ‘oku fai ai e holá. ‘Oku nau lava ‘o hola ko hono ‘uhingá ‘oku ‘ikai ke malu e potung ué.

‘Eiki Sea: ‘Eiki N pele Niuá, me‘a mai.

Lord Fusitu‘a: Sea ki‘i fehu‘i p ki he Pal miá ke ne to e ki‘i fakama‘ala‘ala mai p .

Ko e me'a 'e 2. 'Uluakí, fekau'aki ko mo e fehu'i ko mei he N pele ko mei 'Euá, 'ikai ke fu'u loko mahino lelei ki he motu'a ni, p ko e efú 'oku ne hanga 'o ta'ofi 'a e fakahoko ko 'a e ng ue ko 'a e Pule'angá, p ko e 'u ng ue ko 'a e Pule'angá 'oku ne hanga 'o fakatupu 'a e efú. 'Ikai ke mahino kiate au ia.

Pea ko hono uá, ko e me'a ko fekau'aki mo e mafai ko 'i he Fakataha Tokoní, ko e ng ue ko na'e fakahoko he potung ué fekau'aki mo e tamai 'eiki ko eni na'e hola ki mulí, 'oku ... ko 'ene hola ki mulí, ko e h 'a 'ene fekau'aki mo e fokotu'utu'u mafai 'a e potung ué, mo e ni'ihi ko ena na'a nau fakahoko 'a e ng ué 'i he ngaahi hola ko ení? Ko e hola ko eni 'a e kau maumaulao ko ení ko e h 'a e fekau'aki 'a 'enau maumau lao pea mo 'enau hola ki muli pea mo e fokotu'utu'u ng ue fakatatau ki he lao ko 'a e Pule'angá pea fakatatau ki he founga ng ué, 'oku ki'i nenefu kiate au 'a e tukuaki'i ai p ko 'a e Fakataha Tokoní. He 'oku ke mea'i p ko e 'ulu foki ko 'o e Fakataha Tokoní ko 'Ene 'Afió. 'A ia ko 'etau tukuaki'i p 'a e Fakataha Tokoní ko 'etau tukuaki'i ia 'oku ai e fehalaaki 'a e fakahoko fatongia 'a 'Ene 'Afió, tapu ange mo ia. Ka ko e me'a ko iá, 'oku tapuh 'aupito ke tau ala ki ai, tapu atu mo e Feitu'una 'Eiki Pal miá. Ko ia ai 'oku ou kole mai mu'a ha fakama'ala'ala he ko e ni'ihi ko 'oku nau fakahoko e ng ué...

<003>

Taimi: 1120-1130

Lord Fusitu'a: Kiate au 'oku 'ikai ke fu'u *depend f f* fau ia 'i he me'a ko 'a e fakataha Sea, 'aneafi. M l Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit *Revenue*.

'Eiki Minisit Tanaki Tukahau: Tapu pea mo e Sea....(kovi ongo) ....Sea, ko eni ...lava 'o faito'o panatolo. Ko e me'a ko eni he 'ikai to e 'osi ia, ko e me'a p ke fai ki ai ko hono ngaohi 'o e 'a, ka 'oku kei fai 'a e ng ue 'a e Pule'anga ki ai. Pea ko e hoko mai ... (kovi e ongo)...m l .

'Eiki Sea: M l 'Eiki Minisit . 'Eiki Minisit Polisi!

'Eiki Minisit Polisi: 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e 'ofa lahi atu ki he Feitu'u na. M l 'a e folau lelei pea ke to e me'a mai 'i he pongipongi ni. Tapu pea mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga, kae 'at ki he motu'a ni ke fai atu ha ki'i fakalavelave ki he ngaahi fehu'i ko ia kuo fai mai ki he motu'a ni pea mo 'ene Potung ue Polisi. Ka ki mu'a af Sea, fakamolemole kae ki'i h loto atu p mu'a 'a e ki'i me'a ko eni, 'oku 'i he Hou'eiki 'a e fakataha ni mou me'a p 'oku 'i ai 'a e ki'i h kesi mo e ki'i sikaafi 'oku tuku 'o me'a 'ia moutolu 'i mu'a. Kataki p 'Eiki Sea, na'a ku 'osi fakahoko p ki he 'Eiki Sea Le'ole'o 'aneafi 'a e ki'i fo'i kongá ko eni. Na'e 'ikai ke u hanga 'o lave'i teke me'a mai he pongipongi ni, kou toki lave'i p ho'o me'a hake ki ho me'a'anga. Ka u ki'i hoha'a atu p pea fakamolemole p 'eku ki'i tomui he ko e ki'i h kesi ko e h kesi 'ofisiale ia ko 'a e ta'u 150 'o e Kolisi ko Tupou, kae lahi p 'a e ngaahi femo'uekina 'i he 'osi ko 'a e katoanga pea fai mo e ki'i folau ki muli, pea m l l 'a e Falé pea ko e toki lava lelei p eni ke u lele mai p eni 'o tuku mai h ke mou me'a atu mo ia 'a e hekesi 'o hoko ia ko ha suvenia kia kimoutolu Hou'eiki, pea mo e ki'i sikaafi ki homou ngaahi hoa 'ofa'anga ki ha taimi te mou me'a atu ai ki ha ngaahi me'a lalahi 'a e fonua ni.

Tali Minisita Polisi ki he hola motu'a palangi 'i Vava'u

Sea, ka u ki'i afe mai ki he me'a ko ia kuo hoko ki he hola atu 'a e motu'a pap langi ko ia na'e

tukuaki'i ki ai 'a e fakapoongi hono hoa 'i Vava'u. 'Ikai ke toe 'i ai ha tuli tonuhia 'a e motu'a ni Sea. Ko e faifatongia 'a e motu'a ni 'i he Potung ue ni, hoko eni 'a e fo'i hola 'a e ongo popula na'e puke lolotonga hono tauhi pea na hola 'ikai ke fu'u loko mahino 'a e 'uhinga na'e hoko ai. Na'e 'i ai 'a e me'a na'e hoko 'i Tonga ni, motu'a ia mei hotau k inga 'Esia, pea ko hono ua p eni 'a e me'a ko eni 'i Vava'u. Pea 'oku fai 'a e ng ue ki ai 'a e Potung ue. Hang ko e me'a ko eni he taimi ni, 'oku lolotonga lava atu 'a e kau polisi 'oku nau ki'i ma'olunga ange ki'i Vava'u, ke fai ha vakai ki he me'a ko eni. Ko e ha ko 'a e me'a na'e hoko? He ko hono mo'oni ko e me'a ko eni ki he telefoni 'o fehu'i mai ki he motu'a ni. Ko e h ko 'a e me'a kuo hoko? Hang p ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele mei 'Eua. Ko e h 'a e me'a kuo hoko? Kuo nau manavahe p 'oku kei lava ko 'e he Potung ue 'a e motu'a ni 'o tauhi kitautolu. 'Oku 'i ai 'eku ongo'i 'a e fatongia he ko homau fatongia ke tauhi 'a e melino mo e malu 'o e kakai 'o Tupou mo Hou'eiki pea mo e tangata'i fonua pea mo e fefine'i fonua 'o e fonua ni. Ka 'oku kei fai 'a e fakatotolo ki he me'a ni p ko e ha 'a e me'a na'e hoko. 'Oku 'ikai ko e motu'a ni p 'oku ne ongo'i faingata'a'ia ai, 'oku peh pea mo e tangata'eiki Komisiona.

Tokanga ki he sino 'oku tali ui ki ai 'a e Komisiona Polisi

Ko e konga ko ia fel ve'i ko ia 'a e anga 'o e fokotu'utu'u ng ué. Ko u tui ko e motu'a ni na'e tonu ke h atu pea ko u tui ko e me'a ko ia na'e 'osi fakatokanga'i p 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea, pea meihe Pule'anga ki mu'a. 'Oku 'ikai ke h h am lie 'a e tafe 'o e fatongia. Te u hanga p 'o ki'i fakat t 'aki 'a e fo'i fakakaukau ko eni. 'Oku mahu'inga 'a e me'a ko e tau'at ina, ka 'i he taimi tatau he 'ikai ke lava 'o to'o 'ete tali ui. Kuo pau p ke te tau'at ina kae lava ke fai 'ete ng ue pea falala mai 'a e kakai kae fai tau'at ina 'i ha ng ue fakapalofesinale ki ha me'a, ka kuo pau p ke te tali ui kita ki he me'a ko ia. Pea ko e fehu'i leva? Te te tali ui kia hai? Te te tali ui ki Fale Alea ni? Ki he kakai 'oku omi ki heni na'e fili mai 'e he kakai 'i he fonua? P te te tali ui kita ki ha ki'i falukunga kakai na'e 'ikai ke fili ia 'e he kakai 'o e fonua? Fo'i pal palema 'i he vakai 'a e motu'a ma'ulalo ni. Ko e motu'a ni na'e 'Atita Seniale pea 'oku mahino ki he motu'a ni 'a e fakakaukau 'o e tau'at ina, ka kuo pau p ke kei tali ui. Pea na'e fai hono feifeinga'i holo 'a e lao ko ia 'o tali ui mai p ki Fale Alea ni. Pea 'oku lolotonga fai 'a e feinga 'a e Pule'anga hang ko ia ko e kau Komisiona ko ia 'o e tau'i 'o e faihalá mo e me'a ko ia, ke tali ui mai ki Fale Alea ni. 'Oua 'e tali ui ki ha feitu'u kehe, he ko e taimi p 'oku peh áí, na feta'ofi'aki kinaua. 'Ikai lava ia ....

Lord Fusitu'a: Sea, k taki ko e ki'i fehu'i p ki he Minisit , kou tui 'e laumalie lelei p ki ai.

'Eiki Sea Fale Alea: Me'a mai.

Lord Fusitu'a: Ko e sino ko 'oku peh 'oku ta'e fakapotopoto 'a e tali ui ki ai, 'oku mahino ko e Fakataha Tokoni eni 'Eiki Minisit . Ka 'oku hang ko 'eku fakap ki he 'Eiki Pal mia, koe'uhi ko e langi ko 'o e Fakataha Tokoni ko 'Ene 'Afió, 'oku hang ho'o me'a mai 'oku ta'e fakapotopoto 'a e tali ui ki he 'Ene 'Afió. Ko e me'a ia 'oku ki'i faingata'a kia kimautolu. Ko e 'uluaki ia. Ko hono uá. Ko e fakafounga ng ue 'e fakalele faka'aho ko 'a e fatongia.'Oku mea'i p 'e he Feitu'u na, 'oku 'ikai ha'ane fu'u fekau'aki hangatonu 'a'ana mo e ni'ihiko 'oku nau fakahoko faka'aho ko 'a e fatongia ko ia. 'Oku kei fai p 'a e tali ui ia mo e kei tafe ko 'a e fakahokohoko ng ue ko 'o e fatongia, ko e anga p 'eku fehu'i Sea. Ko e 'uhinga ke 'oua 'e to e fai ha tali ui ..... 'oku 'ikai tatau ia mo e tali ui ki he fonua.

Veivosa Taka: Sea, k taki ko e ki'i tokoni p .

‘Eiki Sea: Me’a mai!

Veivosa Taka: M l ! Tapu mo e Sea, pea tapu mo e Fale ‘eiki ni. Sea, ko u fakam l ‘aupito ki he ‘Eiki N pele ‘a e feinga ke malu’i ‘a ‘Ene ‘Afió pea mo e ki’i falukunga kakai ko eni. ‘Oku ou fie fakama’ala’ala p ki ai Sea, ‘oku toe kovi ange ....

‘Eiki Sea: Fakafofonga! Tonu p ke ki’i fakapeesi ho’o me’á koe’uhí he ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga ‘o e me’á ‘oku ‘i heni ai ‘a e Hou’eiki N pele, koe’uhí ko honau k inga mo honau ngaahi Tofi’a talu mei tuai, he ko e Fale eni ia ‘o ‘Ene ‘Afió pea mo e Hou’eiki. Na’e toki omai p ‘a e kakai ‘osi mai p ‘i he senituli kuohilí.

Veivosa Taka: ‘Ikai Sea, ko ‘eku ‘uhinga p ‘aku ia ....

Mateni Tapueluelu: Ki’i fakatonutonu p Sea.

‘Eiki Sea: Mo me’a ki lalo. Ko e taimi ko ‘oku me’a ai ‘a e Sea, pea mo me’a ki lalo. Me’a ki lalo. Me’a mai ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Minisit Polisi: Fakam l ‘aupito ‘Eiki Sea, pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’apa’apa lahi p ki he poini ko eni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki N pele ‘o e ongo Niuá. Mo’oni! Ko e ongo fo’i filí ia ‘e ua, ongo fo’i *option* ‘oku ua. ‘E ‘alu peh ‘a e tali uí, ‘ikai ke ‘i ai ha teitei fakakaukau eni ia taha ke u fakamalanga ‘a e motu’a ni ke u hanga ‘o tukuhifo ‘a e langilangi ‘o e Tama Tu’i. Me’a p ko e fakalea ‘a e ‘Eiki N pelé, ‘e to e lava p ke toe fakalea ange ‘e taha. K ko e fo’i ...’i he taimi k o ‘oku fai ai ‘a e ng ué, ko e motu’a ni ‘oku lolotonga fokoutua ‘i he Sea, ko ia. Teu ‘oatu ‘a e ki’i fakat t ko eni.

‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Hou’eiki Kapineti....

<004>

Taimi: 1130-1140

‘Eiki Minisit Polisi : ...ko e fo’i me’a na’e ua pe tolu, nau peh ko e me’a mahu’inga. Fakahoko mai ki he motu’a ni ke tala ke fai ha tokanga ki ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fatongia ia, he tu’u ‘a e lao ko ení. Ko e tokotaha Komisioná, tapu pea mo ia, ma ng ue v lelei p kimaua, ‘ikai ke ‘i ai hano fatongia ‘o’ona ia, p te ne fai p ‘ikai, ‘i he fo’i kongá ko iá.

Ko hono ua, ‘oku ou lele atu ki aí, ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha fakamatala fakata’u.

Lord Nuku : Sea, kole p mu’a ke u ki’i fehu’i ange p mu’a ki he Fakafofonga.

‘Eiki Sea : Me’a mai.

Fie’ilo ki he fatongia ‘a e Komisiona Polisi

Lord Nuku : Me’a nounou p ia, ‘Eiki Minisit . Ko e ki’i fehu’i p ‘a’aku ia. Ko e h hono fatongia, ko e ng ue faka-polisi ‘a e fatongia ko ko ‘oku ‘i ai e Komisiona Polisi, p ko ‘ene tau’at ina p ‘ana ia pe te ne fai ha ng ue pe ‘ikai? Ko ‘eku fehu’i atu p pe ko e h ‘ene *job description* ko ‘a’ana, he ‘oku ou tui p ‘oku ‘i ai e mafai e Feitu’u na ke l pooti e motu’á, kapau te ke l pooti ki he feitu’u ko ‘a ko ‘oku ke peh ‘oku tali ui ki aí, ‘oku ke ta’efiem lie ki he anga e fai fatongiá, ‘o makatu’unga ‘i he ngaahi me’a ko ‘oku hoko he taimi ni, Sea. M l .

‘Eiki Minisit Polisi : ‘E Sea, m l ‘aupito, pea ‘oku ou faka’apa’apa ‘aupito ki he fehu’i ‘oku fai mai ‘e he ‘Eiki N pele mei ‘Eua. Kapau ‘e fehu’i mai ki he motu’a ni. Ko e h e *job description* ko ia ‘a e Komisiona?

‘Eiki Sea : Vava’u 15.

S miu Vaipulu : Sea, ke u ki’i tokoni atu. Tapu mo e Feitu’una, Sea, mo e Fale Alea ‘o Tongá. ‘Eiki Sea, na’e ‘i ai e ‘uhinga na’e fa’u ai, pehe ni e Lao, ‘i he 2010. Na’e fa’u ko eni ‘o tatau mo e ngaahi fonua kehe ‘o e Pasifikí, koe’uhí, ‘uluakí, ke tau’at ina ‘a e Potung ue ‘i hono fakahoko hono fatongiá. Ua ki aí, na’e tutu e kolo ni, ‘a Nuku’alofa ‘i he 2006, na’e tuai ‘a e ng ue ko ‘a e potung ue. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a eni ia ko e ‘eke pe ko e mafaí ‘oku ‘ia hai. Ko e fakahoko ‘o e fatongiá, ko e me’a ia ‘oku mahu’ingá, Sea. Ka ‘oku ou kole atu, tau fai e ng ue ko iá. Ko ‘etau fakafekiki mafaí, ‘e ‘osi ‘a m m ni, ‘ikai ke lava ha me’a ia. M l Sea.

‘Eiki Sea : M l , faka’osi mai ‘Eiki Minisit .

‘I ai e mavaeua he ngaue Potung ue Polisi

‘Eiki Minisit Polisi : ‘Eiki Sea, ‘oku ou fiefia ‘aupito ‘i he tipeití. Ko e me’a eni ‘oku tau talanoa ki aí. Te tau talanoa ki ai. ‘Osi eni e ta’u ‘e taha mo e kongá, ‘eku nofonofo p he potung ue. Ko e me’a p ‘oku ou sio ki ai. Ko e h nai e me’a ‘oku hoko ai. Ko e h e me’a ‘oku hoko ai? He ‘oku ‘i ai e tolotosia he potung ue, ‘alu atu ia kuo ‘osi ‘i ai ia. Ko ‘eku fakakaukaú pe te u lava ‘i hoku ta’u e f ko eni ‘o to’o e tolotosia ko iá. Pea ko e a’u ko ki he ‘aho ni, ‘oku kei ‘i loto p e me’a ia ko iá. ‘Oku kei mavaeua p e loto potung ue ia. ‘Oku ngali kovi p ‘eku lea atu ko ení. Ka ‘oku kei ‘i ai p e me’a ia ko iá. Te te talanoa mo e kau ‘ofisa ko , te talanoa mo e ‘ofisa ko , ‘oku ‘i ai p ia. Kuo ‘i h e tokotaha, ‘i h e tokotaha. Ka ‘oku ‘ikai ke tau loto kitautolu ke tau ng ue ‘i ha fa’ahinga ‘ takai peh , he ‘oku faingata’a. ‘A ia ko e anga eni ‘eku vakaí.

Lord Tu’iha’angana : Sea, k taki p ke u ki’i fehu’i p he poini ko ‘oku me’amai’akí, he ‘oku mahu’inga, he ‘oku hang ko e feme’a’akí, Sea, ‘oku mahu’inga

‘Eiki Sea : Me’a mai.

Fehu’i p ‘oku lava Pal mia l pooti palopalema Pule’anga ki he Tu’i

Lord Tu’iha’angana : ‘A e kaveinga ko ení. Tapu mo e Feitu’una, Sea. Tapu mo e Hou’eikí. Mahino foki ‘a e ‘uhinga ko eni ‘oku fai ai ‘a e feme’a’akí, ‘a e ‘uhinga ko eni ko ‘oku fai ai ‘a e feme’a’akí. Ka ko e lave’i ‘a e motu’a ni, pea toki fakatonutonu mai p . Ko e ‘uhingá, hang ko e liliu ko eni fo’ou. ‘Oku ‘i ai ‘a e faingam lie e ‘Eiki Pal mia ke...neongo ‘oku ‘ikai ke ng ue’aki eni ia, mahalo ‘e toki talamai, kae mahalo ‘oku h he lao, he m hina, ke fakatautolofola ki he Tu’i, ‘o l pooti p ‘a e ng ue ‘a e Pule’anga, mo e me’a ‘oku hokó. Mahalo ‘oku ‘asi he lao. Pea ‘e toki fakahoko p e mafaí, ‘oange e mafai ke fakahoko’aki eni. Hang ko e palopalema ko ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit Polisi, p ko ‘ene ma’u ‘a e palopalema ko eni ‘oku hoko he potung ue, hang ko eni ‘oku ne me’a mai ‘akí, pea ne l pooti ki he Pal mia, pea me’a atu e Pal mia ‘o fakahoko atu ki he ‘Ene ‘Afió. Ko e potung ue ko ení, ‘uhingá kapau ko ia ‘oku ‘i ai e mafaí, ‘oku peh mo peh , mo peh . ‘Oku tonu ke fakalelei’i pea fakahoko p ‘i he founda ko iá.

Ko e 'uhingá, he 'oku 'i ai e faingam lie 'o e Pal mia, ke me'a atu ki he 'Ene 'Afió, 'oku 'asi ia mahalo he lao, he liliu ko ení. 'O fakahoko p ki ai e me'á, p 'e lava ke solova ai, neongo 'oku. Ke fakahoko p ki ai, kuo 'osi me'a e Pal mia 'o fakahoko ki he 'Ene 'Afió, ko e potung ue ko ení 'oku ai e palopalema lahi 'oku 'i loto, 'i he kau ng ue, pea 'oku fiema'u ke fakalelei'i, pea ko e founga ia fakalelei'aki, ke fakahoko. Ko e tokoni p , pe 'e lava 'i he founga ko iá, ta'e 'e toki malava p 'i hono 'oange e mafaí ia, hang p ko 'ene. 'A ia ko e 'uhingá ke foki ki he founga motu'á, ke ma'u e mafaí 'e he Minisit Polisi. He 'ikai ke lava 'i he founga ko ení, ke l pooti 'e he Minisit Polisi e palopalema ki he Pal mia, pea fou 'i he lao ko ení, 'e lava e Pal mia 'o fakataufolofola ki he Tu'i, 'o fakahoko ki ai. 'E lava ia, ke fai e fakalelei'i ki he Potung ue ko ení?

'Eiki Sea : 'Oku lava lelei p , 'Eiki N pele. Ko e me'a ia 'a e 'Eiki Pal mia. 'Oku 'i ai 'ene 'u *briefing*, pe 'oku fakauike-ua pe ko e uike taha, k 'oku lava lelei p ke fakahoko e ' ngaahi me'a 'i loto 'i he Pule'angá 'oku fiema'u ke fakalelei, mo e ngaahi me'a 'oku... Kaikehe, ko e me'a ia ki taumu'a, ke ne fai e me'a ko iá.

Lord Fusitu'a : Ko e tokoni eni ki he me'a 'a e 'Eiki N pele, Sea. 'Oku ou tui 'oku lava lelei p 'a e *briefing* ko eni. Ka, 'i he'eku tuí, 'o hang p ko e me'a ko na'a ku lave ai ki he Minisit . Ko e *briefing* ko iá 'oku 'ikai ke fekau'aki ia mo e halanga mafaí. Te u 'atu e fakat t ko ení. Ko e fakanofu ko 'o e Fakamaau Lahí. 'Oku fakanofu ia mei he 'Ene 'Afió, makatu'unga 'i he fale'i 'a e Fakataha Tokoní. 'A ia he 'ikai ke tau peh 'etautolu 'oku mole 'a e tau'at ina 'a e Fakamaau Lahi, pe 'oku 'ikai ke tali ui ki he kakai mo e fonuá. 'Oku tali ui p ki ai, neongo 'oku fakanofu 'i he founga tatau 'a ia 'oku fakanofu ai e Komisiona. K 'oku 'ikai ke u tui, ko e halanga pe ko e founga fakanofó, 'oku hoko ai 'a e ta'efemahino'aki 'i he fakaloto potung ue. Ko e me'a 'oku fakahoko fatongia p .

'Eiki Sea : Ko ia, 'Eiki N pele, k 'i he taimi tatau p , ka 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai e Kapineti, 'oku lava p 'e he 'Eiki Pal mia, ke ne fai ha fakataufolofola ki he 'Ene 'Afió.

Lord Fusitu'a : Ko ia. M l Sea.

'Eiki Minisit Polisi : Sea.

'Eiki Sea : Ko ia. Minisit , mei 'osi mai.

Fokotu'u ke taliui mai 'a e Komisiona Polisi ki Fale Alea

'Eiki Minisit Polisi : M l 'aupito, Sea. Faka'osi atu ai leva 'eku poiní, kae toki fai ai p 'a e fakakaukau ia 'a e Hou'eiki 'o e Fale ni. Ko e anga eni 'eku solova ko eni, 'eku fakakaukau 'a e motu'a ni. Pea 'oku ou tui kuo u 'osi fakahoko p 'e au ia ki he Hou'eiki Kapineti. Ko e fokotu'ú, hono fokotu'u mo hono fakahifo 'a e tangata'eiki Komisiona, ke hiki mai ki he Fale Aleá. Ko e anga p ia 'eku fakakaukau, koe'uhí, tau peh he ko e l pooti, 'oku totonu ke u l pooti mai ki he Fale Alea 'a e me'a 'i he'eku potung ué. Ka te u lipooti f f kapau 'oku 'ikai ke *accountable* mai ia ki he motu'a ni, ha me'a ke 'omai ki heni, 'oku *accountable* ia ki he feitu'u kehe. 'Oku ou tui ko e ki'i fo'i konga ko iá, 'e lava. He 'ikai te u peh ke u fakavalevale au ke u peh atu. Ko e anga eni ho'o fakatotolo'i e me'a ko . Ko e motu'a Minisit , 'e peh atu p ia. 'Oku 'i ai e tokanga 'a e Hou'eiki ki he me'a ko eni 'i Vava'ú. Ko e tokotaha palofesinale Polisi ia, pea ne fai e ng ue ko ia pea l pooti mai. Pea kapau te ne fai p 'e ia pea 'ikai l pooti mai 'e ia, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ke l pooti mai, he 'oku 'ikai ke 'i ai hano fatongia peh ia 'o'ona. Pea 'oku faingata'a leva ia.

Ko ia p , Sea, e ki'i fakanounou. Ko e poiní ia ke toki fai p , toki me'a p 'a e Hou'eiki, ko e h e feitu'u te tau faí. Ka ko e anga ia 'eku ki'i fakanounou 'a e f tungá. Ko ia p , Sea. M l .

'Eiki Sea : 'Eiki Pal mia, me'a mai.

'Eiki Pal mia : M l Sea. Mahalo ko e me'a ko na'e tokanga mai ki ai 'a e Hou'eiki e Fale ni, 'oku ou tui p te u ala tokoni atu. 'Oku 'i ai 'a e lave 'o peh . 'Oku malava 'aki p 'a e faingam lie 'oku ma'u 'e he Pal mia, ke fai ha fakataha mo 'Ene 'Afió. Mo'oni 'aupito ia. Ko e me'a ko ení, ko e fakataha tu'o 2 p mo 'Ene 'Afió, na'a ku hanga 'o fakah hangatonu kiate ia, 'a e fo'i palopalema ko eni 'oku fai aí. 'Oku 'ikai ke lava 'e he motu'a ko ení 'o fakahoko hono fatongia, koe'uhí, he ko e tokotaha ko 'oku totonu ke ne fale'i aú, 'oku 'ikai ke fai 'e ia 'ene ng ue. Pea 'oku ou fokotu'u atu. 'Oku ou faka'amu ke fetongi e tokotaha ko eni. 'Ikai ke tali ia 'e he Fakataha Tokoni. 'Ikai ke tali ia. Ko e fakakaukau ko 'o pehé, 'oku 'i ai e faingam lie 'o e Hou'eiki Kapinetí ki he 'Ene 'Afió. Mo'oni 'aupito, pea 'oku ou fiefia he lava ke ma'u e faingam lie ko iá. K ko eni, 'a eni ko 'oku tau fihia ai. 'Oatu 'oku fokotu'u mo e kole ki he 'Ene 'Afió, 'ikai ke fakam lohi. 'Ikai ke u lava au 'o ng ue, pea 'oku faingata'a e ng ue ki mu'a 'a e Pule'anga ko ení, ko hono 'uhingá, ko e fo'i me'a ko eni 'oku...

<006>

Taimi: 1140-1150

'Eiki Pal mia: .. 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a, ko e palopalemá ia. Ka ko e me'a ko ia ki he fe'iloaki mo e Tu'í, malava noa, pea ko e faingam lie lelei ia, pea 'oku 'ikai ke fai ha tukuaki'i 'a e Tu'í ia. Fakamolemole hou'eiki. Mahalo p na'a 'oku t kehekehe 'a e anga 'o e fakakaukau 'a e kau fale'í. Ka ko e palopalemá eni 'oku tau talanoa ki ai. Ko e me'a ko eni 'oku lolotonga hoko he fonua ni, 'a e lava ke hola p 'a e kau p langí ia p ko hai 'oku fakah pil sone kitu'a, 'oku malava noa ke tau fakakaukau 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku fehalaaki. 'Oku 'ikai ke fiema'u ha poto ke ha'u 'o talamai. 'Oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku fehalaaki. Ka ko e fo'i fehalaakí eni 'oku tau foki ki ai. 'Oku 'ikai ke lava 'e he Minisit Polisi' ia 'i he'ene faitu'utu'uni. 'Eiki Sea mo hou'eiki, mahalo p 'oku mahino atu 'a e poiní. Ko 'etau palopalemá, he 'oku 'ikai ke fai ha fetaulaki, pea 'oku me'apango p na'a peh 'oku fai ha tukuaki'i mo ha tuhu. Hala, mole- ke- mama'o, 'Oku 'i ai 'a e kau fale'i 'a e Tu'í, pea ko e fetu'utakí, fetu'utaki pea mo kinautolu. Pea 'oku malava he 'oku tau kei tangata p ke hoko ha ta'efemahino'aki, mo e 'ikai ke fakahoko totonu 'a e fatongia. Ka ko e palopalemá Sea, tau foki ki ai. 'Oku ou fakam l atu hono 'ohake 'a e poini ko eni. Ko 'etau palopalemá faingata'a ke mapule'i lelei 'a e fonua ko ení, tupu mei he anga 'o e tu'u ko ia 'a e mafaí.

Te u 'oatu 'a e fo'i talanoa faka'osi ko eni. 'I he'eku fou fakamuimui mai 'i Nu'usilá, na'e ha'u 'eku faiongoongo 'iloa p 'a Nu'usila, 'o mau talanoa, ha'u p ki he h tele ko ia na'a ku 'i aí, 'o ne hanga 'o fakah mai ki he motu'a ni 'a e palopalema 'oku fehangahangai mo Nu'usila fekau'aki mo e faito'o konatapu. 'O ne hanga 'o fakah mai k toa 'a e hingoa 'o e fa'ahinga na'a nau ma'u fakamuimui 'i Nu'usila ko mo e *drugs*. Pea 'oku ou nofo 'o fakakaukau, 'e anga f f 'etau hanga 'o vete 'a e palopalema ko eni. Neongo 'oku ou ma'u 'a e hingoá, ka 'oku ou fakapapau atu 'e au 'e 'ikai ke u lava 'e au 'o fai ha me'a. 'E 'ikai ke u lava 'e au 'o fai ha me'a ki he kakai ko ení, neongo 'eku nofo mo honau hingoá 'i hoku 'aofinimá. Ko hono 'uhingá ko e h ? He 'oku 'i ai 'a e fu'u hala ia te tau kinautolu ia 'o fou ai, ke vete'aki 'a e palopalema ko eni. Ko ia 'oku ou 'ohake 'a e palopalema ko ení, pea 'oku hang ko e me'a ko ia na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki N pele. K taki 'Eiki N pele 'oku hang kiate au 'oku ke hanga 'o fakamanavahee'i kinautolu 'a e peh ko ia 'eku lave ki he me'a ko

eni. 'Ikai 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a peh 'i he 'etau ng ue. Ko e Fale ko ení, ko e Fale 'oku tau tau'at ina pea 'oku 'omai 'etau ngaahi fakakaukau ke vete'eki 'etau palopalema. Ko 'etau palopalemá 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke lava 'a e Pule'anga ko ení 'o ng ue, tautautefito ki he tafa'aki ko ení 'o e Lao, tautautefito ki he Potung ue ko ení, pea ko e 'uhinga ia 'oku lahi faufaua ai 'a e mate ha halá, 'i he *accident*. Faito'o konatapú, 'oku tau fika 'uluaki, tau fika 'uluaki he tu'u ko ia 'i he Pasifiki. Pea 'oku 'iloa hotau ki'i fonua 'otautolu 'i he fou mai ai 'a e faito'o konatapú, 'o hifo 'i Tonga ni 'o 'alu ki 'Esia 'alu ki 'Aositel lia. Ko ia hou'eiki, 'oku ou peh ko e faingam lie eni ke tau p p talanoa lelei ki he 'etau palopalema ko ení, 'i he faingat 'ia 'a e kakai 'o e fonua, 'i he .. Ko 'etau v ko ení hou'eiki pea mo e Fakataha Tokoní, ko e me'a lelei p ke tau talanoa ki ai. 'Oku 'ikai ko ha me'a 'oku kovi, 'e lelei p ke tau talanoa ki he ngaahi me'a ko ia.

Lord Fusitu'a: Ko e tokoni atu p Pal mia p te ke tali lelei.

'Eiki Sea: 'Eiki N pele, 'oua 'e to e tu'o ua ha'o tu'u, ta'utu ki lalo.

Lord Fusitu'a: K taki Sea.

'Eiki Sea: Me'a ki lalo.

'Eiki Pal mia: Ko ia Sea 'oku ou fakam l atu he 'omai 'a e faingam lie ko eni ki he motu'a ni...(mate maika)...Ko ia 'oku 'ohake 'a e ki'i me'a ko eni 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni, ke tau fakakaukau k toa ki ai, pea ko ena kuo 'oatu 'e he Minisit Polisi 'a 'ene palopalema. Pea 'oku mo'oni ia, ko eni 'oku 'oatu mo au 'eku palopalemá, na'a ku 'osi hanga 'o 'ave 'eku me'a na'a ku faka'amu ki ai pea 'oku 'ikai ke lava ia ke hoko. 'Oku 'ikai ke fai ha tokanga mai ia ki he me'a na'a ku tokanga au ki ai, pea ko e me'a leva 'oku hokó, 'oku tu'u 'a e ng ue. 'Oku 'ikai ke lava fakahoko ko e 'uhingá ka tau 'at 'at ke hoko atu 'etau... Ko ia Sea 'oku ou 'oatu 'a e fakam l ki he Feitu'u na, 'i he 'ohake 'a e kaveinga mahu'inga ko eni ke tau talanoa ki ai. 'Oku tau fakakaukau k toa p ki ai, ka ko hai k te ne lava 'o vete 'a e palopalema ko eni. Ko hai te ne lava 'o vete 'a e fo'i palopalema ko eni 'oku tau fihia ai he 'aho ni. 'Oku 'ikai ha pule 'a e motu'a ia ko ení p ko e Minisit Polisi. Ko ia 'oku 'ohake 'a e kaveinga ko ení mo e *issue* ko ení, ke tau fakakaukau p ki ai, ko e h 'a e me'a te tau afafai he Fale ni, ke vete'aki 'a e palopalema ko eni. M l 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia hou'eiki, ko homou fatongiá ko e fa'u 'o e Laó, pea 'oku tukuatu p ia ki taumu'a, ko e me'a p ia ke tau lava 'o 'ai ko e fa'u 'a e Lao p ko 'etau liliu 'a e Lao, *amend* 'a e Lao, koe'uhi ke fakatatau mo e fiema'u ke to e fakalelei ange 'a e ng ue. Ko hono 'uhinga ia 'oku mou 'i Fale ai hou'eiki. Kalake, tau hoko atu ki he 'etau 'asenita.

Lord Nuku: ....(mate maika)...

'Eiki Sea: Na'e tukuatu 'a e me'a 'e taha, ha'u koe mo e me'a 'e ua.

Lord Nuku: (mate maika)... Ko e me'a ko ia na'a ke me'a mai 'akí 'Eiki Sea, ko e me'a ia kou tui ko e palopalema ia 'o e Fale ni, ke fa'u ha Lao. Ko e me'a ko eni 'oku hokó, ko e Lao na'e fau ai, 'o 'uhinga 'i he 'uhinga na'e fai ai, ko e 'ikai ke malava 'a e Minisit he 'aho ko iá, ke fai hono fatongiá ke vave, pea hoko ai 'a e tutu. Ko e Lao p ia na'e fa'u 'o fai'aki 'a e ng ue ko eni Sea. Pea ko e kole atú 'Eiki Sea, kole mu'a ki taumu'a ke nau hanga 'o fa'u mai ha Lao. Kapau 'oku palopalema, 'oku 'ikai ke ng ue 'a e Potung ue ko ení ke fa'u mai ha Lao Sea. M l .

Eiki Sea: M 1 . Tau hoko atu 'etau ng ué ki he'etau 'asenita. Kalake..Lipooti Fika 4 K miti Pa'anga.

L pooti Fika 4/2016 K miti Pa'anga

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Seá, 'Eiki Pal miá mo e Hou'eiki M mipa kakato 'o e Falé, kae 'at ke lau atu 'a e L pooti Fika 4/2016 K miti Tu'uma'u ki he Pa'angá, mo e ngaahi fakamatala fakapa'anga 'a e Pule'anga.

'Eiki Sea
Fale Aea 'o Tonga.

'Oku ou fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e ng ue kuo lava 'o fakahoko 'e he K miti Tu'uma'u 'a e Fale Aleá ki he Pa'angá mo e ngaahi fakamatala pa'anga 'a e Pule'angá, 'o fekau'aki mo e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 'a Tongá, 'o e ta'u 'oku ngata ki he 'Aho 30 'o Sune 2014, pea mo e ta'u 'oku ngata ki he 'Aho 30 'o Sune 2015, 'a ia na'e 'atita'i 'e he 'Atita tau'at ina ko e *Grant Thornton New Zealand Audit Partnership* mei Nu'usila.

'Oku 'oatu 'a e ngaahi fakamatala ni 'i he L pooti Fika 4/2016 'a e K mití, ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki M mipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa'atu

.....

Tevita Lavemaau
(Sea 'o e K miti Tu'uma'u ki he Pa'anga mo e ngaahi Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 'Aho 22 Sepitema 2016)

Eiki Sea: Hou'eiki, kapau 'e ..

Lord Nuku: Sea, ko e kole atu mu'a kapau 'e ki'i fakama'ala'ala mai p 'e he Seá 'a e L pooti. 'Oku ou tui ko e angamahení p ia Sea.

Eiki Sea: 'Oku 'ikai ke 'i heni 'a e Seá, ko e Seá ena ia 'oku to e me'a atu ia kitu'a.

Lord Nuku: Ko e 'uhingá p Sea, ko e ng ue ko ení na'e tuku ki he K mití, ke nau l pooti mai ki he Falé. P ko e h p me'a 'a e Feitu'u na, ka ko e angamahení koe'uhi ke fakama'ala'ala mai ki he Falé pea ..

Lord Fusitu'a: Sea, ko e fokotu'u atu kapau na'e 'uhinga ke tuku ki he K mití ke 'omi ha fakama'ala'ala ki he Falé, pea toe ki'i toloi atu kae 'oleva ke me'a mai 'enau Seá 'o toki fakam 'opo'opo mai.

Eiki Sea: Sai tuku p ke toloi ki he 2:00, koe'uhi ke me'a mai 'a e me'á ke fakama'ala'ala p pea 'osi pea tau paasi ai p . Kae lau mai 'a e 5.

L pooti Fika 5/2016 K miti Tu'uma'u Pa'anga

Kalake T pile: L pooti Fika 5/2016 'a e K miti Tu'uma'u ki he Pa'anga mo e ngaahi Fakamatala fakapa'anga 'a e Pule'anga.

‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku ou fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e ng ue kuo lava fakahoko ‘e he K miti..

<008>

Taimi: 1150-1200

Kalake T pile: K miti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea ki he Pa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘o fekau’aki pea mo e tu’utu’uni (*policy*) ki hono ng ue’aki ‘o e Pa’anga Tokoni faka-Fale Alea.

‘Oku ‘oatu ‘a e ngaahi fakamatala ni ‘i he L pooti Fika 5, 2016 ‘a e k miti ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na pea mo e Hou’eiki M mipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Faka’apa’apa atu,

.....

Hon. T vita Lavemaau

(Sea K miti Tu’uma’u ki he Pa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga, ‘Aho 22 ‘o Sepitema 2016)

‘Eiki Sea: Hou’eiki kole p ke toe toloi atu mo ia ki he 2:00 koe’uh fakataha’i p mo e ... ki mu’a. Lau hono 6, K miti Tu’uma’u ki he Lao.

L pooti Fika 5 ‘o e K miti Tu’uma’u ki he Lao

Kalake T pile: L pooti Fika 5 ‘o e K miti Tu’uma’u ki he Lao.

‘Eiki Sea
Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku ou fakatulou heni kae fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e L pooti Fika 5, 2016 ‘a e K miti Tu’uma’u ki he Lao ‘a e Fale Alea.

Ko e tefito’i kaveinga ‘o e l pooti ni ko e ola ‘o e ngaahi fakataha fekau’aki mo e ngaahi liliu ‘oku fokotu’u ke fakahoko ki he ngaahi tu’utu’uni ki he ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea koe’uh ke lelei ange ai ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Hou’eiki M mipa ‘a ho Fale ‘Eiki.

‘Oku ‘oatu fakataha mo e tohi ni ‘a e L pooti Fika 5, 2016 ‘a e k miti ni ke me’a ki ai ‘a e Feitu’u na mo e Hou’eiki M mipa kotoa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Faka’apa’apa atu,

.....

Hon. S miu Kuita Vaipulu

(Sea K miti Tu’uma’u ki he Lao, ‘Aho 29 ‘o Sepitema 2016)

Kalake T pile: M l ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea: Sea 'a e K miti Lao, 'oku 'i ai ha'o ...

S miu Vaipulu: Ko e L pooti Fika 5 eni 'a e, k taki ko e L pooti Fika 5 eni 'a e K miti Lao 'Eiki Sea fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni ko ia 'o e Fale. Pea 'oku fakavahevahe ia ki he fakalahi (a), (e) mo e (f). Pea 'oku fakahoko mai p ia 'i he l pooti 'o fakahoko mai ko , fa'u foki e ngaahi tu'utu'uni ko eni 'Eiki Sea ko e, ko e fa'u eni ki he taimi l loa 'o e lele 'a e Fale Alea ki he ngaahi tu'utu'uni ko eni e Fale, pea ne 'osi fai mo e ' fekumi kehekehe ki he ngaahi Fale Alea kau ai mo e kau loea, Konisit tone fel ve'i mo e me'a ni. Pea fai ai ko ia 'o e fa'u 'o e ngaahi tu'utu'uni ko eni. Pea 'oku fokotu'u atu 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Fokotu'u, poupou ...

M teni Tapueluelu: Sea, kole atu ke tuku hifo 'a e l pooti ko eni ki he K miti Kakato, 'oku lahi 'aupito 'a e me'a ke fai ha feme'a'aki ki ai 'Eiki Sea 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni, m l .

'Eiki Sea: Tuku hifo ia ki he K miti Kakato. Kalake, lau e ...

Kalake T pile: L pooti Fika 5, 2016.

K miti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga.

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu ki he Feitu'u na 'a e L pooti Fika 5, 2016, K miti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea.

Ko e tefito'i kaveinga 'o e l pooti ni ko e ola 'a hono vakai'i 'e he k miti 'a e Fokotu'u faka-Fale Alea Fika 28, 2016 pea mo e Tohi Tangi Fika 6, 2016.

'Oku 'oatu heni 'a e L pooti Fika 5, 2016 'a e k miti ni ke me'a ki ai 'a e Feitu'u na mo e Hou'eiki M mipa kotoa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

Faka'apa'apa atu,

.....

Hon. S miu Kuita Vaipulu

(Sea K miti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, 'Aho 23 'o Sepitema 2016)

'Eiki Sea: Tapu mo e Sea ... (kovi 'a e ongo) ... k taki ... Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki 'o e Fale, ko e me'a eni, ko e l pooti ko eni 'oku fel ve'i ia mo e fokotu'u fekau'aki mo e kau toli ko ia 'i 'Aositel lia fakataha p ia 'Eiki Sea mo e Tohi Tangi na'e fakah mai 'i he kaveinga tatau p . Pea ko ia ai 'oku fakataha'i p 'e he k miti 'o tuku mai ki he Fale ni ko e h 'a e tu'utu'uni 'a e Fale ni pea fai ia 'Eiki Sea. M l 'aupito. Fokotu'u atu.

M teni Tapueluelu: Sea kole ke tuku hifo mo eni ki he K miti Kakato Sea, m l .

'Eiki Sea: M l . Hou'eiki, sai ke tau ngata ai ka tau toki foki mai ke, 'a ia ko e 2:00 ka tau toki hoko atu ki he 2:00.

(*Pea na'e ki'i m l l heni*)

<009>

Taimi: 1400–1410

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Tapu p mo e 'Eiki Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki e Fale Alea. Hou'eiki, kole p ki he Kalaké ke lau mai mu'a e tohi tangi ko ena mei he kau tolí, koe'uhi kae toki tuku hifo fakataha ai p ia ki he K miti Kakató. M l Kalake.

'Eiki Pal mia: Sea, kole p mu'a, fakamolemole atu.

'Eiki Sea: 'Eiki Pal mia, me'a mai.

'Eiki Pal mia: Ko u kole p 'a'aku ia ki he tohi tangí. 'Oku peesi 'e fiha e tohi tangí, k taki p he'eku 'eke atu e me'a ko ení. Ko 'aneafi na'a mau fo'i houa kakato 'e taha ko 'emau lau e me'a 'aneafi. Ka ko u 'eke atu p au ki he tohi tangi ko ená p ko e h hono fuoloá.

'Eiki Sea: 'Io, peesi p ia 'e ua. Ka ko e founga ng ue p foki, pau p ki he ' tohi tangí ke 'omai ke lau.

'Eiki Pal mia: Sai p ia. M l 'aupito.

Tohi Tangi Fika 6/2016.

Kalake Tepile: Tapu mo e 'Eiki Sea, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki M mipa Kakato 'o e Fale Alea 'o Tonga kae 'at ke lau atu e Tohi Tangi Fika 6/2016.

'Aho 13 'o Sepitema 2016.

Ko e tohi tangi 'a e tamaiki na'a nau fakakaungat maki 'i he polokalama tolí, honau ngaahi familí, *TASWA* mo e kakai pou pou e fonua.

'Oku 'oatu 'a e tohi tangi ni mo e loto faka'apa'apa mo'oni mo e kole ke tali pea fai tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he ngaahi fokotu'u (*recommendations*) kuo tuku atu 'i he l pooti 'a e *TASWA (original report)* peesi 35 ki he 38 fekau'aki mo e ngaahi founga ke fakalelei'i'aki 'a e ngaahi palopalema kuo toutou l unga ki ai e tamaiki kuo nau fakakaungat maki 'i he polokalama tolí *TASWA* pea mo honau ngaahi f milí tupunga 'i hono fakaehau'i, ngaahi kovia, taa'i, t aplasia, k kaa'i, fakamanamana'i, fakailifia'i, fakap pula'i 'e he kau *labour hire contractors*, kau 3rd parties mo e kau taki kulupu (*original report* peesi 10-19)

Puipuitu'a

Koe'uhi ko e lahi e l unga kuo ma'u 'e he k inga Tonga 'i 'Aositel lia. Na'e fakataha ai ha ki'i falukunga kakai 'e toko uofulu 'i 'Aositel lia mo Tonga 'o fokotu'u 'a e kautaha 'o ui ko e Tonga *Australia Seasonal Workers Asociation Incorporation (TASWA)*, ke hoko ko ha fetu'utaki'anga pea ke tokangaekina mo tokoni ha ngaahi faingata'a kuo l unga mai 'oku fehanganhangai mo e tamaiki Tonga kuo omi he polokalama tolí ki 'Aositel lia. Ko e kongá e

‘ I unga na’e ‘omai ki he *TASWA* na’e fekau’aki ia mo e ‘ikai ke fiem lie ‘a e *TSW* ‘i he anga e ng ue mo e tokanga ‘a e *MIA* ki he ngaahi l unga mo e ngaahi faingata’a ‘i he’enau ki ai ‘i he fiema’u ha tokoni ki he’enau ngaahi palopalema.

Ko ia na’e fakakaukau ai ‘a e *TASWA* ke fai ha fetu’utaki hangatonu mai p ki he ‘Eiki Pal mia he ko ‘ene potung ue ‘a e *MIA*. Na’e tali lelei ‘e he ‘Eiki Pal mia, Hon. ‘Akilisi P hiva pea ne fakataha ai mo e *TASWA* ‘i he ‘aho Falaite 24 ‘o Sune 2016. Ko e m hina eni ‘e 2. Pea na’e tuku ai ‘e he *TASWA* ‘enau ‘uluaki l pootí. Na’e poupu ‘a e ‘Eiki Pal mia, Hon. ‘Akilisi P hiva pea ne me’a mai te ne ‘ave ‘a e l pootí ki he Kapinetí. ‘I he fakahoko mai ‘a e ‘Ofisi Pal mia ki he *TASWA*, na’e fakah ki he fakataha ‘a e Kapinetí ‘i he ‘aho 15 Siulai, 2016. Mei he ongo ‘aho ko ia ‘o e fakataha ‘a e *TASWA* mo e ‘Eiki Pal mia Hon. ‘Akilisi P hiva pea mo hono fakah ki he Kapinetí, ‘oku te’eki ke fai mai ha tali p ‘e fetu’utaki mai ki he *TASWA* fekau’aki mo e ngaahi l unga mo e ngaahi fokotu’u kuo tuku atu ‘e he *TASWA* ‘o a’u ki he ‘aho ni.

Ko ia na’e fakakaukau ai ‘a e *TASWA* ke fai ha feinga ki he faha’i ‘a e Hou’eiki e fonua he ko honau kakai na’a nau loto ‘ofa ange kinautolu mo fie fanongo ki he le’o ‘o e faingata’a’ia ‘a e tamaiki toli mo honau ngaahi f milí, *TASWA* mo e kakai ‘o e fonua. Ko ia ‘oku mau to e fai atu ai ‘a e tohi tangi vivili ni, ki he Hou’eiki N pele mo e Kau Fakafofonga ‘o e Kakaí ‘i he Fale Alea ke mou fai tu’utu’uni pea tali ‘a e ngaahi fokotu’u ‘e 4 kuo tuku atu ‘i laló.

1. Ke ta’ofi ‘aupito pea ‘oua ‘e to e fakangofua ‘a e kau labour hire contractors, kau *third parties*, pea mo e kau taki ...

<001>

Taimi: 1410-1420

Kalake T pile: ... kotoa kuo nau fekau’aki mo e ngaahi l unga ‘a e tamaiki kuo nau fakakaungat maki ‘i he toli ke nau toe ‘ave *hire p recruit* ha kau ng ue mei Tonga ni ki he toli ki ‘Aositel lia. Ko e p seti ‘e 99.91 ‘o e ngaahi l unga ‘a e *TSW* ‘oku fekau’aki mo kinautolu. Ko e lisi ‘o e kau *labour hire contractors* kau *third parties* mo e kau taki kulupu ‘oku nau fekau’aki mo e ngaahi l unga ni ‘oku h ia ‘i he l pooti ‘a e *TASWA* peesi 28 ki he 29.

2. Ke fokotu’u ha K miti Fili Tau’at ina ke nau fai ‘a hono fili mo sivi fakalelei mo fakapotopoto *selection process* ‘o fakatatau ki ha ngaahi tu’utu’uni pau *selection criteria* ‘e fa’u ke ng ue’aki ‘e he k miti fili ni ki hano fili ‘o kinautolu ke nau ki ‘Aositel lia ‘i he polokalama toli pea ke ‘i ai ha fakafofonga taautaha ‘o Sea ha taha mei he va’a ‘a e Pule’anga te ne tokanga’i ‘a e toli ‘i Tonga *TASWA v henga, kolo, taha tau’at ina falala’anga* mei he kakai ‘o e fonua ha taha mei he ngaahi motu taki taha Vava’u, Ha’apai, ‘Eua mo e ongo Niua pea ke tala ng ue mai ha taha p ‘i he kakai ‘oku fie ‘alu ‘i he polokalama ni pea ng ue’aki ‘a e ngaahi *information* kuo nau tuku mai ‘i he’enau tohi kole ‘a e fili ha kau *pull of workers* ke *hire p recruit* hangatonu mei ai ‘a e kau ng ue mei Tonga ki he faama ‘o ‘ikai ke toe ‘i ai ha taha tu’uloto ‘i he vaha’a *contractors* ‘o e kau *farm owners* mo e kau ng ue Tonga ‘oku nau kau ‘i he polokalama toli. ‘I he founga ko eni te ne tatala ‘a e p longa ‘oku si’i faingata’ia lahi taha ai ‘a e kau he toli ‘i hono fakamanamana’i, fakailifia’i mo fakap pula’i *code silence* kinautolu koe’uhí ‘oku nau ilifia na’a ‘ikai ke toe ‘omi kinautolu ‘e he *contractor* p taki kulupu ‘i he ta’u hoko mai. ‘E to’o ai ‘a e takitaki mo e ‘ave fakaf mili mo e ngaahi founga fili ta’etotonu ‘oku lolotonga hoko he taimi ni ‘i he loto Potung ue ‘a e *MIA*. ‘E lava foki ‘e he founga ni ‘o v teki ‘a e faingam lie

ni ke 'inasi ai ha kakai tokolahi ange mei he kakai 'o e fonua 'o nofo p 'i ha ki'i tokosi'i hang ko ha f mili p kolo.

3. Ke to'o 'a e fatongia 'o e polokalama toli mei he *Ministry of Internal Affairs (MIA)* ki he va'a fo'ou 'o ui ko e *Seasonal Workers Programme* Tonga pea ke 'i he malumalu 'o e *Foreign Affairs p Labour p* tau'at ina p pe ko e fakafo'ou mo e kau ng ue mei he taki 'o a'u ki lalo. Ke fakapapau'i 'oku fili ha kau ng ue 'oku nau 'ofa mo'oni he kakai 'o 'ikai sio ki ha'anau lelei p ma'a nautolu fakafo'ituitui *conflict of interest* faitotonu, fakamaau totonu, faifakam toato mo 'osikiavelenga pea 'at mei he *corruption* pea ke nau tali ui *accountable* pea tau'at ina mo ma'a *transparent* 'enau ngaahi ng ue ki he Pule'anga mo e kakai 'o e fonua foki.

4. Ke fokotu'u 'a e *TASWA* ke hoko ko e sino *official party* ke fakafofonga'i 'a e Pule'anga Tonga 'i he fatongia ko e *liaison party* ke fetu'utaki'anga 'i he vaha'a 'o e tamaiki toli Tonga mo e ngaahi faama mo e ongo Pule'anga l ua Tonga mo 'Aositel lia 'i he polokalama *Seasonal Workers Programme* 'o hang ko ia na'e fokotu'u atu 'i he l pooti na'e tuku ki he 'Eiki Pal mia 'Akilisi P hiva 24 'o Sune 2016 pea mo e Kapineti 15 Siulai 2016. 'Oku 'i ai p foki 'a e kau fakafofonga ia 'a e *TASWA* 'i he ngaahi *states* 'i 'Aositel lia.

'Oku t naki atu ki he fokotu'u ni ke fakafaingam lie'i ha patiseti 'a e Pule'anga ke fai 'aki 'a e fatongia ko eni.

'Oku fehu'ia 'e he *TASWA* 'a hono toe tu'uaki 'i he Potung ue Fakalotofonua *MIA* 'i 'Aokosi 'a e ng ue ki he *liaison officers* 'e ua 'i he funga 'oku lolotonga ng ue *volunteer* failelei'i fai'osikiavelenga 'e he *TASWA* pea lele 'i matangi 'a e ng ue ko eni 'o fai 'enau ng ue 'i honau taimi p 'onautolu neongo 'enau ng ue *full time* pea nau toe fuesia p mo e ngaahi fakamole 'o 'enau ngaahi ng ue.

'Oku fie faka'ilo atu foki ki he Fale Alea na'e te'eki ke tu'uaki 'a e ng'ae ko eni kuo 'osi fili pea *offer p* 'e he Minisit *Hon. Fe'ao Vakati* 'a e ng ue ko eni ki he tokotaha Tonga nofo 'i *Brisbane*. 'Oku 'i ai 'a e fakamo'oni 'a e *TASWA* ki he *job offer* ko eni mo 'ene fale'i ki he tangata ko eni ke l sisita ke *contractor* he 'oku sai 'aupito 'a e pa'anga 'oku ma'u ai. Ko e founa ng ue *corrupted* ta'etotonu mo ta'ema'a 'eni 'oku fie ma'u ke ta'ofi pea 'oku fakaloloma he ko e ha'u mei he taki 'o e potung ue 'oku totonu ke ne *role model* 'a e ng ue totonu mo ma'a fakai *invent the will*. 'Oku lolotonga 'i ai 'a e kakai kuo nau fai 'a e ng ue ko eni he ko e lelei fakalukufua 'a e fonua 'oku mahu'inga taha ke fai ki ai 'a e tokanga 'o 'ikai ko ha ngaahi 'uhinga fakafo'ituitui mo ta'efie'auna kae kei faingata'a'ia ai 'a e kakai 'o e fonua. 'Oku 'i ai 'a e ongo'i lahi 'a e 'ikai ke fai ha toka'i p fakamahu'inga'i 'a e ngaahi *volunteer* mo e kole na'e fai 'e he *TASWA*.

'Oku mau 'oatu 'a e tohi tangi ni mo 'emau fakamo'oni ke fakam hino ko e loto kotoa ia 'o e *TSW* mo honau ngaahi f mili mo e kakai 'o e fonua kuo nau poupu ki he ngaahi fokotu'u ni pea mo e *TASWA* foki. 'Oku mau faka'amu 'e laum lie lelei mo loto 'ofa 'a e Hou'eiki 'o e fonua mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai' i he Fale Alea ke tali 'a e ngaahi fokotu'u 'e f kuo fai atu ki ai 'a e tangi vivili ni koe'uhí ko e lelei fakalukufua 'a e polokalama toli *SWB* pea ki he Pule'anga mo e kakai 'o e fonua.

Tu'a 'ofa 'Eiki atu mo e loto faka'apa'apa mo'oni
Penisimani Fonua
Sekelitali 'a e *TASWA*

Falepaina *Prescott* Maile

Palesiteni 'o e *TASWA* (ma'a e tamaiki toli mo honau ngaahi f' mili, kakai 'o e fonua 'i Tonga mo e ngaluope 'oku nau pou pou ki he *TASWA*.

Ko e ngaahi fakamo'oni hingoa eni Sea. M 1 .

'Eiki Sea: M 1 . Hou'eiki tuku p'ia ke fakataha mo hono mo e kole ko eni 'a e fika f' ke tukuhifo ki lalo ki he K' miti Kakato koe'uhi ke mou toki fai ha f' me'a'aki ki ai. Ko ia Hou'eiki 'oku fakataha atu p' mo e fika 28 'a e tohi tangi koe'uhi kapau 'e tukuhifo ai p'ia ki lalo ki he, 'i he'ene peh' Hou'eiki ko u kole p' ke tau liliu 'o **K' miti Kakato**.

(Na'e liliu 'o K' miti Kakato.)

Me'a 'a e Sea

Sea K' miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal' mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit' 'o e Kapineti tapu mo e Hou'eiki N' pele Fakafofonga 'o e Pule'anga 'o e fonua. Tapu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai kae 'at' ke fakahoko atu 'etau fakataha 'o e K' miti Kakato 'o e efiafi ni. Tau fakafeta'i ki he 'Otua 'i he'ene fakalaum' lie lelei kimoutolu pea mou me'a mai ke to e hoko atu 'a e tau fakataha K' miti Kakato. Hang' ko ia kuo mou mea'i na'e lava hono hifo'aki faka'ofisiale 'a e palani ki he fakalalakaka 'a e ngaahi tukui kolo na'e lava lelei ia 'aneuhu pea tau fakam' l' ai ki he 'Eiki Minisit' kae 'uma' 'a e pule ng' ue lahi kae 'uma' 'a e kau ng' ue m' l' 'aupito e fakahoko lelei hotau fatongia. Pea 'oku tau fiefia ke talitali e 'Eiki Sea hili ia 'ene me'a atu ki tu'apule'anga pea kuo ne me'a mai ke toe hoko atu hotau fatongia. Ko e folofola tataki hotau 'aho Saame 136 veesi 'uluaki mo e ua. Fai fakafeta'i kia Sihova he 'oku lelei ia 'e tolonga 'o ta'engata 'ene 'alo'ofa. Fai fakafeta'i ki he 'Otua 'o e ngaahi 'Otua he 'oku tolonga 'o ta'engata 'a 'ene 'alo'ofa.

Palani Ng' ue 'a e Pangik' Pule Fakafonua 2016

Hou'eiki tau hoko atu p' he f' me'a'aki pea tau kamata 'aneafi ko e hoko atu ia ki he Palani Ng' ue 'a e Pangik' Pule Fakafonua...

<002>

Taimi: 1420-1430

Sea K' miti: ... 2016. Ka 'oku ou fakamanatu atu mu'a ke tau nofo p' mu'a he l' pooti hang' ko e fakamaaama na'e 'omai he 'Eiki Minisit' Ki He Ngaahi Ng' ue 'a e Kakai pea mo e Komeesi, pea peh' ki he fakamaaama na'e 'omai he Tokoni Pal' mia. Ko e vakai eni ia 'a e K' vaná mo e Poaté ki he hala fononga faka'ekon' mika ki he kaha'ú. Ko ia ko e fakaikiiki 'e toki 'omi e ngaahi lao ki he ngaahi n' malu'i e ngaahi kautaha hang' ko e ngaahi kautaha l' pa'angá. Ka na'a tau ngata 'i he me'a 'a e 'Eiki Fakafofonga 'o e Kakaí mei Ha'apai 12 pea 'oku ou talamon' atu ke tau ma'u ha fakataha'anga lelei.

Vili Hingano: M 1 'Eiki Sea. Kole ke u fakatapu atu ki he Feitu'u na. Tapu atu ki he 'Eiki Pal' mia, Tokoni Pal' mia kae 'uma' e Hou'eiki Kapineti, Hou'eiki Fakafofonga 'o e N' pele 'o e fonua, kae 'uma' foki 'a hoku kaung' Fakafofonga mei he t' pile 'a e kau Fakafofonga e Kakaí, kae 'at' mo e motu'a ni ke hoko atu p' 'a e tokoni ki he 'etau ng' ue 'i he ho'at' ko eni. Sea 'oku ou fakam' l' atu ki he Feitu'u na ko e 'uhi' ko e fakataulama 'etau ng' ue pea to e 'omi' 'a e faingam' lie ko eni pea hang' ko e me'a na'a ke me'a ki ai Sea ki he

ngaahi fakamaama kuo 'omai pea mei taumu'a ki he 'etau ng ué, 'oku mahu'inga 'aupito ia ki he motu'a ni. Pea ko e anga ia 'etau ng ué 'oku ai 'a e fefaka'apa'apa'aki pea mo e feveitokai'aki fakang ue 'i he anga 'etau fakahoko fatongia 'i he Fale 'Eiki ni Sea. Pea 'oku nofo ai 'eku fakamamafá pea ko e ng ue 'oku fai atu pea mei he 'emau tepilé Sea ko e tokoni p . Tokoni p ki he 'etau ng ue fakalukufua, koe'uhí ko 'emau fakafongá 'i atu 'a e kakai 'o e fonuá pea mei he 'emau tepilé.

Tokanga kamata ala Pangike Pule faitu'utu'uni ngaahi kautaha ta'efakapangike

'Eiki Sea, na'a ku fakahoha'a foki 'aneafi fekau'aki pea mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'ikai ko ha pangik . Ko e 'uhingá ko e fokotu'utu'u ng ue ko eni kuo 'omai he m hina ko Fepueli ko ia 'o e ta'u ni, 'oku ala mai 'a e pangik ke kamata 'a hono 'omai 'a hono ngaahi tu'utu'uni fo'ou pea mo hono fakalao'i 'a e ngaahi kautaha ko ení, ko e 'uhingá p ko e malu, ke malu ange ki he fonuá, pea mo ta'ofi 'a e ongo me'a lalahi 'e 2 na'a ku lave ki ai 'aneafi, 'uluaki ko e, fe'aveaki ha pa'anga k k , pea ua, ko hono fakapa'anga 'o e ng ue fakatautoitof. 'A ia 'oku hoko 'a e ongo fo'i me'a 'e ua ko ení Sea ko ha fa'ahinga 'uhinga ia ke uesia ai 'a e fakahoko fatongia 'a e fanga ki'i kautaha pisinisi ko eni 'oku fakahoko 'e he m tu'a Tongá 'i hotau fonua ni. Sea 'oku ou fie lave 'i he tu'unga ko ení, ko e tu'unga ko ia 'o e m keti fakapa'angá 'i Tonga ni. Ko e m keti ko ení 'oku si'isi'i 'aupito 'aupito, pea ko e natula ko ia 'o e pisinisi 'i he si'isi'i ko ia 'a e m keti pea 'oku m lohi leva 'a e fe'auhi. 'A ia ko e fe'au'auhi 'oku m lohi 'o makatu'unga 'i he natula 'oku si'isi'i 'a e ki'i m keti 'oku fai ai 'a e pisinisi. Pea ko e m keti fakapa'anga ko 'a Tonga ni 'oku si'isi'i 'aupito. 'A ia ko e pangik , hang nai kiate au pangik eni 'e 4 nai 'i Tonga ni, pea 'oku 'i ai pea mo e fanga ki'i kautaha n iiki. Pea 'oku 'i ai pea mo e ngaahi kautaha n 'oku ki'i lalahi ange p , 'oku 'ikai ko ha pangik . 'A ia 'oku nau fe'au'auhi 'i he m keti 'oku 'ikai ke fu'u lahi fe'unga. Pea ko 'enau fe'au'auhi ko iá 'oku makatu'unga ai 'a e fai tu'utu'uni ko ení. Pea ko e me'a ko eni 'oku hoha'a ki ai e motu'a ni, 'oku ala mai 'a e ngaahi pangik lalahi 'o faitu'utu'uni 'o fakafou mai he Pangik Pule 'a e fonua ni ke uesia ai 'a e fanga ki'i kautaha pisinisi ko ení.

Ngaahi faingata'a fehangahangai mo e kakai he polis Pangike Pule

'I he 'uhinga ko eni Sea, hang ko ia na'a ku fakalavelave ki ai 'aneafi, ko e ... ai ha ki'i me'a 'oku hoko fakatu'upak mai ki he f milí, 'oku faingofua p 'ete tu'u t peluleu 'ete ki'i motu'i koloa fakatonga 'o lele atu ki he ki'i kautaha n 'o tuku ai 'ete ki'i koloa ko iá kae ma'u ha s niti ke fakalato'aki 'a e fie ma'u ko iá. 'A ia ko e taimi ko 'e fai ai 'a e ng ue ko ení Sea, 'oku tui e motu'a ni 'oku tau hanga 'e tautolu 'o tokoni'i e pangik . Tau hanga 'e tautolu 'o tokoni'i e pangik , ka tau hanga 'o lomekina hifo 'a e ki'i pisinisi Tongá, 'i he anga 'eku fakakaukaú. Ka ko e anga ko 'eku tuí Sea, ko hotau tefito'i fatongia ia 'i he Fale ni

'Eiki Minisit Polisi: Sea, ka u ki'i fakatonutonu mu'a fakamolemole p Fakafongá.

Sea K miti: Fakatonutonu.

Tali Pule'anga ki he hoha'a ki he palani ng ue Pangike Pule

'Eiki Minisit Polisi: Fakafongá fakamolemole p , he toutou tu'u hake 'o fai e ki'i fakatonutonu ko eni. Ko ho'o me'a 'a 'au 'oku mo'oni, faka'ofa'ofa, kapau ko e 'uhingá ia. Te'eki ai ha fo'i lao ia heni ke tau fakahoa ki ai 'a e 'u faka'uhinga ko iá. P 'oku mo'oni. Te'eki ke mahino ia p 'oku ai ha lao 'e 'omai. He 'oku pau ke ... ko e fo'i *process* l l a ia 'Eiki Sea. Kuo pau ke *draft* e lao, ke tali he Kapineti ke 'ai ha lao peh , *Bill*. 'Ave ia ki he 'Ateni Senialé pea to e foki mai ki he K miti Lao pea toki lava ha me'a, pea to e foki 'o Kapineti, pea toki 'omai ki Fale ni. Ko e ha'u ko iá, 'e toki 'asi ai p ko e me'a ni p 'oku to'o

ia he ngaahi fu'u pangik , ngaahi fu'u pangik lalahí, mo e ngaahi 'u 'uhinga lelei ko ena 'oku ke me'a mai ki aí. Ka ko 'eku kolé p ko e ... te'eki ai ke ai ha me'a peh ia, ka te tau hanga faifai pea te tau hanga 'o tukuaki'i 'a e motu'a ko ia e Pangik Pulé, 'a e Kovana Pangik Pulé, ka 'oku te'eki ai ha'ane fokotu'utu'u lao 'ana 'e 'omai ki Fale ni ke fai ai 'etau hanga ko ia 'o tukuhiho 'a e motu'a ni 'i he 'ene 'u lao 'oku 'omaí. Ko ia p ki'i kole fakamolemole atu Sea, p 'oku tokoni atu ki he me'a 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Fakafofonga pea mei he Vahe Ha'apai. M l Sea.

Sea K miti: M l . 'E Fakafofonga, te ke lava 'o tuhu'i mai ha peesi totonu 'oku fai ai ho'o me'á. Ko e Seá 'oku tui ia ki he Minisit . 'Oku te'eki ke 'omai ha lao ia ke ... 'uhingá p te ke lava tuhu'i mai ha peesi 'oku makatu'unga ai ho'o malangá.

Vili Hingano: Peesi 27 Sea mo e 28.

Sea K miti: Peesi 27. Palakalafi?

Vili Hingano: Palakalafi fakamuimui ko ena he peesi 27 'o 'au hake ai ki he kamata'anga mai ko ena he ... fo'i kolomu 'uluaki p ko ena e peesi 28. Sea, 'oku lolotonga fai foki mo e ng ue ki hono fa'u e tu'utu'uni ki hono malu'i 'o e kau konisiuma 'oku nau ng ue'aki 'a e ngaahi ng ue fakapa'anga 'o fakatatau ki he kupu ... 'oku lolotonga lele foki mo e ng ue ki hono l sisita mo t naki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e ngaahi kautaha fakapa'anga 'oku 'ikai ko ha pangik 'oku nau lolotonga fakahoko ha ng ue 'i Tong ni.

'Eiki Minisit Polisi: 'Eiki Sea, ko e me'a ia 'oku ... k taki fakamolemole p Fakafofongá. Ko e me'a ia 'oku fai atu ai e hoha'á. Peh mai e l poofí 'oku lolotonga fa'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ke malu'i e konisiumá. 'A e me'a p ko 'oku me'a mai ki aí.

Sea K miti: Ka 'oku 'ikai p foki, 'oku te'eki ai ke fakah mai ia.

'Eiki Minisit Polisi: Te'eki ke 'omai ha me'a ia fakamolemole. Ka ko 'eku ... ko e anga p 'eku 'ai 'aku ... tau'at ina p 'a e Fakafofongá, ka ko e kole p , 'oku te'eki ke ai ha ... pea ko e fu'u *process* l l a eni 'oku ou fakahoko atú. Ke toki a'u mai ha me'a ki Fale ni. M l Sea.

Sea K miti: M l . Fakafofonga?

Vili Hingano: M l Sea. Ke tui mai kia au Sea, ki he me'a 'oku ou fakahoha'a ki aí, ko eni 'oku 'asi p he pepá? Sea 'oku ou fakam l ki he 'Eiki Minisit ko e 'uhi ko e tokoni ko eni 'oku ne 'omaí. 'Oku mo'oni 'a e me'a ko eni 'oku ne 'omaí. 'A ia kapau 'e ... he'ikai ke tau fakahoha'a 'i he 'aho ni ki he me'a ko ení, 'e malava p ke fa'u mai e laó ia 'o 'omai. Pea kapau te tau fai 'a e alea ko ení 'i he 'aho ni, me'a mai ki ai 'a e K vaná pea mo 'ene Potung ué, kuo tui te nau lava 'o *review* 'a e *policy* kuo nau kamata fa'u'afa'ú. 'Uhingá fakanounou. 'Uhingá kapau 'e 'omai e fo'i laó, ke tau kamata fo'ou, ka ko 'enau me'a mai ko ki he ng ue ko eni 'oku tau fai atu ko ení, pea 'oku ou tui te nau ...

<003>

Taimi: 1430-1440

Vili Hingano: ...tokanga'i leva ke siofi, ke fakapapau'i 'oku *benefit* 'a e tangata Tonga mo 'ene pisinisi, kae 'ikai ko e pangik .

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu!

Veivosa Taka: Sea, ko u fakatonutonu atu p 'a e l kooti ho Falé, ngali 'oku takihala'i 'e he toko ua 'a e Lao ko eni 'oku fa'u mai, he 'oku te'eki ke 'i ai ha me'a peh kuo 'omai ki he Fale ni. Ko e angha p ia 'a e ki'i fakatonutonu Sea. M l .

Sea K miti Kakato: 'Oku tau'at ina p ha Fakafofonga ke ne 'omai 'ene fakakaukau (*opinion*) hoko atu Fakafofonga.

Vili Hingano: 'A ia 'oku hala 'a e fakatonutonu ko eni. M l Sea. Sea, pea ko u hiki mai ki he peesi 7, k taki ki mu'a ke u hoko mai ki he peesi 7 Sea. Ko e 'uhinga p he na'e fai 'a e ki'i t silisili ko eni. Ko hono 'uhingá he 'oku 'i ai 'a e fehenuaki holo 'i he kakai 'o e fonua. Tautefito kiate kimautolu ko eni pea mei Tokelau, ko e 'uhingá ko e tu'unga faka'ikonomika ko 'oku mau 'i ai, faka'ofa 'aupito. Pea 'oku 'i ai 'a e fehenuaki 'aupito 'ia kimautolu 'i he ngaahi n 'oku mau fai 'i he ngaahi Pangik , ko e 'uhingá ko e totongi tupu.

Sea K miti Kakato: Te ke tali 'a e tokoni Fakafofonga?

Lord Tu'ivakan : Sea, ko u pou pou p ki he malanga 'a e Fakafofonga. Ko u fakat t p ko u tui p ko e me'a 'oku mahu'inga ki he kakai 'o e fonua. 'Oku tu'o fiha p hono 'ohake 'i he Falé, pea ko e lao ko eni na'e 'osi paasi ki he 14 koe'uhi ko e 'oange 'a e mafai ki he Pangik Pulé ke fai honau fatongia ko e *regulator*. Na'a ku toki lele atu eni 'o 'ai 'a e ki'i n 'i he'etau Pangik Fakalalakaká. T ko ko e peseti 'e 10, ka na'a ku 'eke ko e h 'a e *effective rate* ko e peseti 'e 30. 'A ia ko e ngaahi me'a 'oku tonu ke fakahoko pea na'e tonu ke fakahoko 'e he Pangik Pulé kia kinautolu ki he ngaahi pangik 'a e ngaahi p seti ko ia. He 'oku faainoa hotau kakai 'i he p seti 'e 10 p ko e peseti 'e 8. Ka ko e t naki ko 'a e *effective rate*, 'oku 'ikai ha'anau misi 'anautolu ki ai 'oku fai p kinautolu 'a e t 'a e *interest* 'oku te'eki a'u ia ki he *principle*. Pea ko u tui ko e me'a ia 'oku mahu'inga 'a e me'a 'oku malanga ki ai 'a e Fakafofonga, he kuo 'osi 'oange 'a e mafai ki he Pangik Pulé, ka 'oku te'eki ai ke fakahoko honau fatongia ki he ngaahi pangik . He ko e fanga ki'i *hidden costs* ko eni 'oku 'ikai ke 'ilo p ko e h . T ko ko e mole 'a e ki'i la'ipepa, p ko e tohi'i 'a e ki'i peni, kuo s niti ia 'e 60 p fiha. Ka ko e ngaahi me'a 'oku tonu ke fai ha lave ki ai ke me'a ki ai he ko e tokoni lahi eni ki hotau kakai 'anautolu ko 'oku 'o n . Pea 'oku tonu ke, tau peh ko 'etau Pangik eni. Ko 'etau Pangik Tonga 'a e Pangik Fakalalakaká. T ko mahalo ko u tui p kapau 'oku peh , huanoa 'a e ngaahi Pangik lalahi ko .

Sea K miti Kakato: M l 'aupito 'a e tokoni. Hoko atu.

Vikia tokoni ngaahi pule'anga muli he'ene ngaahi lao & me'a faka'ekonomika

Vili Hingano: M l Sea. Fakam l ki he Fakafofonga N pele Tongatapu koe'uhi ko e tokoni mai ki he fakahoha'a ko eni 'oku fai.

Sea, na'a ku ki'i lave ki ai 'aneafi ki he feng ue 'aki fakataha 'a e ngaahi Pule'angá pea mo honau ngaahi Pangik Pulé. 'Asi p ia 'i he peesi 7 Sea. Ko e fakamatala fakalalakala faka'ikonomika 'i tu'apule'anga. 'A ia ko e ngaahi me'a na'e fai 'e he ngaahi fonua hang ko 'Amelika, Siaina, Siapani, Nu'usila, 'Aositel lia. Ko 'enau me'a na'e fai 'i he fo'i taimi ko eni 'o e ta'au faka'ikonomika fakamamani lahi, na'a nau hanga 'o liliu 'enau ngaahi Tu'utu'uni

mo 'enau ngaahi Lao faka'ikonomika. Ko e 'uhingá ke 'alu fakataha mo e taimi na'e hoko ai 'a e fu'u maumau fakamamani lahi ko eni 'o e 'ikonomiká. Pea nau to e liliu he 'oku 'asi lelei p 'i he fakamatala 'o e L pooti ko eni Sea. Pea ko u tui au ia 'e lava 'anoa p 'e he Fale ni ke fai tu'utu'uni ki he Pangik Pule 'a Tonga, 'o hang ko e me'a ko eni kuo me'a ki ai 'a e Hou'eiki N pele ko ia pea mei Tongatapu. Pea mo e fakahoha'a 'oku fai atu ko eni Sea. He ko e me'a ko eni 'oku mahino'i 'e he motu'a ni Sea. 'Oku 'i ai 'a e hoha'a lahi ia meia mautolu ko eni mei Tokelau, fakatatau ki he tu'unga faka'ikonomika 'oku mau 'i ai. 'Ikai ha'amau ma'u'anga pau, 'i he taimi tatau 'oku mau 'o n . Pea ko e n ko ia Sea, mau fehanuaki ko e 'uhinga ko e totongi tupu 'o hang ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele.

'A ia Sea, ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e tokanga. Kapau 'e fai 'a e fatongia ko eni, 'o uesia ai 'a e fakahoko pisinisi 'etau matu'a Tonga 'i he fanga ki'i Kautaha n iiki ko eni, 'e to e ma'olunga ange ia 'a e faingata'a'ia ko e 'uhinga he ko e Pangik p 'e taha 'oku fai ki ai 'a e sio ki he n . Pea ko e taimi ko 'oku 'at mai ai 'a e fanga ki'i kautaha n ko ke fakahoko fatongia ki he *grassroot* he ko e musie 'oku faingofua, faingofua ki he kakai 'o e fonua. Pea ko e me'a ia 'oku loloto ai 'a e fakahoha'a ko eni Sea, ke 'oua na'a mole 'a e faingamalie ko ia. 'Ikai ha pangik hang ko ia na'a ku lave ki ai 'aneafi Sea, te ne tali ha launima ke malu'i 'aki ha'ane n . Ngata 'i he fanga ki'i pisinisi ko eni 'oku ne tali pea ne feau 'a e fiema'u ko ia. Ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e fakahoha'a Sea. Pea 'oku mahino kiate au 'a e ngaahi me'a 'oku fiema'u mai mei taumu'a, ka ko e anga ia 'a 'emau fakafofonga'i atu 'emau t pile 'a e kakai ko e 'uhinga ko 'emau tangi atu ko e 'uhinga ko e kakai 'o e fonua, ke 'oua na'a mole honau faingamalie pea 'oua na'a t malaki. Ko hotau fatongia tuputupu'a ia 'i hotau Fale ni, ko 'etau fa'u 'a e lao ke *benefit* 'a e kakai 'o e fonua, ka 'oku 'ikai ke tau fa'u 'a e lao ke l mekina si'otau kainga.

Ko ia Sea, ko e me'a ko eni 'oku 'asi 'i he peesi 33. Ko e Fokotu'utu'u Ng ue Fakapa'anga 'a e Pangik Pulé 'oku 'asi ai 'a e kanokato 'o e me'a ko eni 'oku ou fakahoha'a atu ki ai. Fika 4, 5 pea mo e 6 Sea. 'Oku ou pou pou atu ki he Pule'anga ke toe fai mu'a hano siofi pea kou fokotu'u atu mei hotau Fale ni Sea, ke tau hanga 'o fai ha ng ue, 'oatu ha tu'utu'uni ki he Pangik Pule, ko e 'uhinga ko e fokotu'utu'u ng ue ko eni kuo nau 'omai ko eni. 'Oku mahino kiate au kuo nau 'osi fakah mai 'enau fokotu'utu'u ng ue ki 'Aokosi ko ia 'o e ta'u ni, ka 'oku totonu ke 'i ai 'a e Fakafofonga atu pea meihe Fale ni, 'a e le'o 'o e kakai ke 'oatu 'a e me'a 'oku nau faka'amu ki ai he ko e 'uhinga ko e lelei p ki he kakai 'o e fonua. He 'oku mahino ki he motu'a ni Sea, ko e Poate ko eni 'a e Pangik pea mo e Kovana pea mo 'ena kaung ue 'oku fai tau'at ina p 'enau ng ue 'o fakatatau ki he ngaahi *principle* pea mo e ngaahi *policy* ko 'oku nau visone ki ai. Ka ko e me'a mo'oni'i me'a ko 'oku hoko 'i he fonua Sea, 'oku kehe ia mei he me'a 'oku hoko 'i loto 'i he loto Pangik Pulé. 'Oku masiva 'a tu'a, pea 'oku fa'u 'a e *policy* ko eni ke 'afa'afa 'a e tupu pea mo e mo'ui 'a e Pangik , 'a e ngaahi Pangik ko eni 'oku 'i Tonga ni, ka ko u manavasi'i ko e 'uhinga ko 'etau matu'a Tonga 'oku fakahoko fatongia 'i he tafa'aki fakapa'anga p ko e m keti fakapa'anga 'i Tonga ni, ke 'oua na'a mole honau faingamalie pea uesia ai mo e toenga 'o e kakai 'o e fonua.

Sea, ko u fakam l atu ki he ma'u faingamalie.

Sea K miti Kakato: M l ! 'E Fakafofonga! Ko e toko 'uhinga malie eni kiate au ho'o malanga peesi 33, fika 4. Fa'u 'o ha ngaahi lao ko hono pule'i mo tokanga'i 'o e ngaahi Kautaha kehekehe 'oku 'ikai ko ha Pangik *Non-Bank Financial Institution* 'o kau ki ai mo ha lao ki hono tokanga'i 'o e ngaahi m keti sino'i pa'anga tefitó, 'a ia 'oku ng ue'aki ki hono fefakatau'aki 'o e ngaahi *securities* mo e ngaahi 'inasi *shares* 'i he ngaahi kautaha kehekehe p *capital markets*. 'A ia ko e malanga 'oku ke fai ko e t silisili p koe'uhi ko e kaha'u.

Vili Hingano: Ko ia!

Sea K miti Kakato: M lie ‘aupito. Faka’ofa’ofa!

Vili Hingano: Ko e tokoni p Sea ki he ‘etau ng ue, hang ko ia na’a ku fakalea atu ki ai.

Sea K miti Kakato: Ko ia!

Vili Hingano: Ko e ‘uhinga pea kou tui ‘oku nau me’a mai p ki he Fale he ‘aho ni ke tokoni kiate kinautolu, *short-cut* p . M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Hou’eiki! Ko eni ko e Fokotu’u ! Kalake!

‘Eiki Minisit T naki Tukahau: Fokotu’u atu Sea.

Sea K miti Kakato: M l ! Kalake! Ko moutolu ,...

Lord Nuku: Ki’i fakahoha’a atu p Sea, he na’e ‘osi kole atu p ‘aneafi.

Sea K miti Kakato: Ko ia! Ko ‘Eua foki te’eki ke tau a’u ki Tongatapu kuo kite ‘a ‘Eua ia pea ‘e peh p ‘a ‘Eua ia. Malanga

Lord Nuku: M l Sea. ‘Eiki Sea, kou fakam l lahi ki he Pangik Pule ‘i hono ‘omai ‘a e fakamatala ko eni Sea, ke fakamahino ki he kakai ‘o e fonua ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ko ‘a e tu’unga fakapa’anga mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ivi ‘etau pa’anga, tu’unga ‘oku fai ai ‘a e ng ue ki he *private sector*, pea ‘oku t lahi ‘a e fakamamafa ko eni ‘i he fakamatala ko eni ‘Eiki Sea, ‘i he hikihi ‘a e koloa mo hono anga hono ‘uhinga ‘Eiki Sea.

Tokanga ki he taumu’a & fokotu’utu’u ng ue ‘a e Pangik Pule

Ko e peesi ko ‘oku ‘ai ke fai atu ai fakahoha’a ‘Eiki Sea.

<004>

Taimi: 1440-1445

Lord Nuku: Ko e peesi fakamuimui taha, peesi 36. Ko e taumu’a mo e fokotu’utu’u ng ue ‘a e Pangik Pule. ‘A ia ko e fika ‘uluaki ‘Eiki Sea ko e pukepuke ke ma’uma’uluta e ngaahi tu’unga fakapa’anga fakalotofonua mo fakatu’apule’anga. ‘Eiki Sea, pea ‘oku fai leva e fakahoha’a ai. Ko e tu’unga ko Sea ‘oku fai ai ‘a e fakahoha’a ‘Eiki Sea he ko e fononga mai ko ‘a e fakamatala ko eni pea mei mu’a ‘oku ‘i ai e kaunga ‘a e h koloa ko pea mei muli pea mo ‘etau koloa ko ko ‘oku ‘ave ko mei Tonga ni ko ki tu’apule’anga. Pea ‘oku hanga ‘e he ngaahi ‘elem niti ko ia Sea ‘o fa’ufa’u e tu’unga ko eni ko ‘oku ‘i ai ko hang ko e totongi *interest rate* ko eni ko na’e me’a ki ai ko e Fakafofonga Ha’apai. Ka ko e me’a ko foki ‘o hang ko e me’a ko na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Ha’apai, ko e lao kuo fokotu’utu’u ke fa’u mai.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he Lao fo'ou ki he tukupuna he folau vakapuna & tukupuna he talafi \$

Lord Nuku: Ka 'oku 'osi 'i ai e lao ia 'oku fokotu'utu'u ia ke t naki pa'anga 'a e fanga ki'i kautaha ko eni ko ko 'a 'oku te'eki ai ko ke fai, 'a 'oku tonu ke tokanga'i, 'a eni ko 'oku makatu'unga ia heni 'oku 'i ai e, Sea peesi, fu'u lahi e peesi Sea ka 'oku 'asi ia heni ko e lao fo'ou p ia 'e ua kuo h mai ki he Fale ni. Ko e tukupuna ki he folau vakapuna pea mo e tukupuna ki he talafi pa'anga. Ka ko e me'a ko 'oku hang ko ko e tali ko na'e 'omai ko 'anenai, tuku p ke fai e ng ue ki ai. Ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e tokanga Sea kuo h kuo tuai e ng ue ke malu'i kinautolu kae vave hono t naki e silini ia. T naki e silini meiate kinautolu ka ko e peesi 30 'oku 'asi ai 'a e me'a ko ko na'e me'a ki ai 'anenai. Ka ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a Sea 'i he fakamatala ko eni 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha faihala mei he ngaahi tefito'i taumu'a. Ko e fokotu'utu'u ia ko 'oku 'omai ko mei pangik . Ko e fika hono tolu, ko e fakatatau ki he kongia 'uluaki mo e ua kuo pau ke fakahoko he Pangik Pule 'ene ngaahi ng ue he founa ke tokoni mo malu'i 'a e tu'unga faka'ikon mika fakalukufua 'o e fonua. 'A ia ko e fo'i me'a ia 'e tolu. Ki he 'alu mai ko ki he peesi tatau p Sea, 'oku ha'u e, 'a e fakamatala Sea 'o a'u mai ki he tu'unga 'i he peesi 32 ia ka ke me'a Sea ki he me'a ko nau fakahoha'a atu ko ki ai he 'ikai ke toe fai ha faihala mei he ngaahi tefito'i taumu'a. Peesi 32, 'oku 'asi ia 'i he 'a'ahi mai 'a e Article 4 'o e kautaha pa'anga fakavaha'apule'anga, na'e 'i ai, 'oku 'i ai ai e n ko eni ko nau fakahoko atu ko 'anenai ki he sipoti, ke fakalelei'i e sipoti. Pea 'oku talamai p he peesi, 'i he peesi tatau p Sea 'oku 'i ai e tokoni lalahi 'oku fakalelei'i ki he sipoti ko eni ki he Ako Ma'olunga 'o Tonga pea mo e, mo Teufaiva. Ka ko e tokoni mei Papua New Guinea pea tokoni ki ai 'a Nu'usila pea mo Siaina. Pea ko 'ene 'asi ko eni 'i heni Sea ko Teufaiva 'e 'osi ia ki Sepitema 2017. 'Osi ki ai e ng ue k toa ko eni Sea. Ko e me'a ko 'oku mahino ki he motu'a ni 'Eiki Sea na'e fai e femahino'aki 'a e Pule'anga pea mo e sipoti ko eni 'o e 2019 ko e taimi eni 'e fai ai e ng ue Sea. Pea ko e me'a ko nau fakahoha'a atu ko 'anenai 'oku mon 'ia ko 'etau mon 'ia 'oku 'omai e fakamatala ko eni ke mea'i 'e he Feitu'u na he 'oku tau nofo ma'u p 'o fa'a fehu'i ka ko eni ne 'osi fai e femahino'aki ia pea mo e Pangik Pule 'e 'osi ia Sepitema 2017. Pea ko e fehu'i leva Sea ko he 'aho ni, 'e 'osi p kuo kamata he na'e peh ia Sea 'e kamata ia 'i Ma'asi 2016. Ko eni 'oku tu'u mai p ko he fakamatala 'Eiki Sea ko e me'a ko 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni kuo kamata e ng ue ko eni kuo mei 'osi e ta'u ni ia. Pea toe leva p 'oku 'ikai ke a'u ia 'o ta'u 'i Sepitema 2017, na'e tala ko ko 'e 'osi ki ai.

<009>

Taimi: 1445-1450

Lord Nuku: ... 'oku 'ikai ke a'u ia 'o ta'u ki Sepitema 2017 na'e tala ko 'e 'osi ki ai. Ka ko e hang ko e me'a ko 'oku fai atu ki ai 'a e fakahoha'a Sea. Ko e taumu'a fokotu'ung ue fakapa'anga 'ikai ke to e faihalá mei he ngaahi tefito'i taumu'a. Ko e me'a ia ko 'oku ou fakafehu'ia ko he l pooti ko eni p 'oku kei muimui ke muimui'i 'e he Pule'anga 'a e ng ue ko eni p 'ikai. Kapau leva 'oku 'ikai ke lava ke 'osi e ng ue ko eni 'o fakatatau ki he l pooti ko eni 'o e 2016 Sea ko e h e me'a 'oku hoko ? Ko hai 'oku ne hanga 'o lohiaki'i kitautolu ? Ko e l pooti ko eni ? Ko e h e 'uhinga ko e h e founa ko te tau fai kapau ko e tu'unga eni 'oku 'i ai 'a e l pooti ko eni Sea.

Kapau 'e, he 'oku 'osi tuhu'i mai heni ko e 'osi ki Sepitema 2017 pea ko e fakalelei ki he mala'e s poti Ako Ma'olunga 'o Tonga 'e kamata ia 'o 'Okatopa 2016 'a ia ko e m hina ni ia. He 'oku lahi foki he taimi lahi Sea 'oku tau nofo 'o peh ko hai 'oku ne hanga 'o taki hala'i e

fonua, 'i he 'ng ue ko eni mo e l pooti ? Ko e feitu'u eni 'oku nau hanga ko 'o pukepuke ko mafu ko faka'ekon mika 'a e fonua ni mo hono ngaahi taumu'a Sea.

Pea ko e me'a ia ko kapau he 'ikai ke u tali 'e au 'a e l pooti ko eni 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ko e l pooti. Ko e *information* ko p ko e fakamatala 'oku ne hanga 'o 'omai 'oku ne hanga 'o taki hala'i 'a e motu'a ni. Ko e me'a ia Sea 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko he taimi ni. Pea 'i he fakamatala p 'a eni ko ki he ng ue ko eni 'Eiki Sea na'e 'i ai 'a e fakakaukau 'a e Pangik Pule 'e pau ke hakeaki'i 'a e ngaahi sekitoa ng ue mo e toutai pea mo e langa. Na'e kau 'enau fakatu'otu'a ki he mala'e ki he langa ko eni 'a e s poti 2019. Ko e pa'anga lahi ia 'a e tokoni ki he faka'ekon mika ko 'o e fonua Sea.

Pea kapau leva he 'ikai ke malava e ng ue ko eni Sea ko u tui au 'e maumau lahi ki he fokotu'utu'u faka'ekon mika ko 'oku fai he Pangik Pule. Pea kapau 'e Sea kapau 'e fai mai ha ki'i tali ke'uhi ke 'aonga 'a e malanga.

Sea K miti Kakato: Me'a p koe ke 'osi kae toki tali faka'angataha p ia.

Lord Nuku: 'Ikaia Sea ko u 'osi anga au he Fale ni.

Sea K miti Kakato: Sai.

Lord Nuku: Kapau 'e fai mai ha ki'i tali p ko e h e tu'unga ? Kuo kamata ?

Sea K miti Kakato: Sai.

Lord Nuku: He 'oku te'eki ke u lave'i au kuo kamata.

Sea K miti Kakato: Ko ia. Ko e anga p eni 'a e peh p ia 'a'aku 'Eiki N pele. Ta talitali p taua ki he 2018 ke ta toki sio ki he ' me'a. He ko e fakamatala ko eni 'oku 'ikai ke peh mai ia ko e tanu pou p ko e h . Peh mai p ia ko e kamata. 'A ia ko u tui au ia 'Eiki N pele kuo 'osi kamata 'enau fakataha. 'E tau lava p tautolu 'o 'ai peh kuo kamata e ' fakataha kuo kamata ke uta mai e h . Ko eni kuo tokanga'i 'e Tonga *High School* kuo 'osi 'i ai 'a e fu'u *bulldozer* h kamata hono, sio ange ko 'Okatopa eni. Ko eni kuo kamata 'a e ng ue. Ka 'oku ou peh p au 'Eiki N pele ...

Lord Nuku: Sea.

Sea K miti Kakato: Ta k taki p taua 'o talitali p t toki a'u ki he 2019 ta sio ki he ' langa pea ka 'ikai pea ta toki h ...

Lord Nuku: K taki Sea ... t peit' au ka ke fakamaau koe.

Sea K miti Kakato: Ko e 'uhinga foki ia ko u fokoutua atu au heni ...

Lord Nuku: He ko ena ia 'oku ke toe t peit' mai koe Sea.

Sea K miti Kakato: Ke fakamaama atu e fakataha'anga. Me'a mai.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia 'eku fakahoko atu ko e kongia 'uluaki ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ko e konga ko hono ua ‘o’ona ia Sea ‘e hiki e malanga ia ki he me’a ia ‘e taha ‘a ia ‘oku ‘ikai ke nau k unga naua pea mo e fokotu’utu’u ng ue.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he tu’unga e mateuteu ki he sipoti 2019

Lord Nuku: ‘A ia te u hiki au ia ki he mahu’inga ko ‘o e pa’anga Tonga mo e ivi ko eni ko ‘o ‘etau fetongi pa’anga. He ‘oku fakamatala p ia heni ko e ngaahi ‘elem niti ia ‘oku ne hanga ko ‘o fai ‘oku ‘uhinga ai e mamafa ko ‘etau koloa makatu’unga mei he ivi ko ‘etau pa’anga Tonga. Ko e ‘uhinga ia ko ‘oku ou loto kapau ‘e fai ha ki’i lave mai ki h kau toki ‘alu mu’a ki he totongi koloa. ‘A eni ko na’a tau peh ko ‘e ma’ama’a ka kuo hiki e m ia mo e me’a Sea. Ka ‘oku ‘asi ia he fakamatala ko heni ko e mahoa’a ko e pateta mo e h fua ‘e holoki. Ka ko e tu’unga ko hono hiki, ko e ‘uhinga ke toki fehu’i ange ke fai mai ha tali. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fehu’i atu ko ki he tu’unga ko ‘oku ‘i ai ‘a e s poti ...

<002>

Taimi: 1450-1500

Lord Nuku: ..sipoti, he ko e me’a kehekehe p ia ‘e 2. ‘E lava p Sea ke fai mai ha ki’i tali kae toki hoko atu.

Sea K miti: M 1 . ‘Eiki Pal mia.

Tali mei he Pule’anga ‘e kei tu’ulahoko ai pe fai sipoti he 2019

‘Eiki Pal mia: ‘Ai p ha ki’i tali he ko e ‘uhingá ‘oku ki’i l loa ‘a e fakamatalá , telia na’a peh ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tali ki he me’a ko eni. Ko e toki ‘osi eni ‘a e fakataha ‘a e motu’a ni, mo e K miti ‘a ia ‘oku tau ui ko e *Facility Committee*, ko e K miti ia ‘oku nau hanga ko ‘o fakahoko ‘a e ng ue. Pea ‘oku ‘i ai p ‘a e mo’oni he fakamatala ko ení ‘o fakatatau ki he me’a ‘oku tohi’i. Ka ko e me’a ko ia ki he fakah atu ‘e he motu’a ni, ko e tu’ofiha eni ‘eku ‘oatu ‘e lava p ‘a e sipoti. Kapau te mou fakatokanga’i kuo mau ‘osi hanga ‘o *clean up* ‘a Nuku’alofa, ‘a e fo’i feitu’u ko iá, teuteu ke ha’u ‘a Siaina, ke nau mai p kuo ‘osi maau hono fakama’a ‘a e feitu’u ko ia, ka nau hanga ‘o fakahoko leva. Ko nautolu te nau fa’u ‘a e *indoor stadium*, mo e ngaahi me’a kehekehe ‘i he mala’e ko ia. ‘A ia te u lava p ke u talaatu, ‘e ‘ikai ke u lohiaki’i tautolu ‘e Siaina, kuo ‘osi fai ‘a e femahino’aki mo nautolu, pea kuo ‘osi ‘i ai ‘a e talanoa pea mo e ‘Amapasitoá, pea ‘e hoko p ‘a e ng ue ko ia. Ko ia ‘oku ou kole ange p ki he me’á ke ke fiem lie p mu’a, ‘oku ‘i ai p mahalo ho’o mo’oni, sio ki he me’a ko eni ‘oku tohi’i, ka ‘oku malava p ke fetoloaki ‘a e taimi tupu p mei he ngaahi me’a ‘oku hoko. Hang p ko e me’a ko eni ‘a Papua Niukiní, na’a mou ‘osi mea’i lelei p ‘oku ‘i ai ‘a e case ‘a e fonua ko na’e ‘ikai ke tau kau tautolu ia ai. Ka ‘oku ‘osi fai ‘a e femahino’aki pea mo nautolu. ‘I he’emau toki folau ko ení, na’a mau talanoa p na’e ‘i ai mo e Minisit Mo’ui tonu ai he fakataha ko iá, mo e ongo Minisita ‘e 2 mei Papua Nikini, ‘a ia ko ‘enau Minisit *Foreign Affairs* mo e Minisit ‘e taha. Na’a nau fakapapau mai p ‘e *release* mai ‘a e pa’anga ko ia ‘i N vema ‘o e ta’u ni.

Palani ki he mala’e sipoti Teufaiva

Ko e me’a ko eni ki he *stadium*, mahalo p kapau p ‘oku peh ‘oku ki’i ngali t mui, kuo mau ‘osi kamata p ‘a e ng ue ki ai palani mo e ngaahi me’a ko ia. Na’a mau .. Ko e taha ia ‘o e me’a na’a mau lave ki ai ‘anenaí, ki hono kamata ‘e ue’i ‘a loto, tofa mai ‘a e ngaahi hala ki

loto ki he taimi 'oku feng ue'aki ai 'a e loli pea mo e ngaahi me'a peh . Ka 'oku ..'i hono uta 'o e kelekele pea mo e ngaahi ala me'a peh . 'Oku 'osi maau 'a e ng ue ko ia. 'Oku ou kole ange p mu'a ki he Fakafofongá, ke ke fiem lie p . Ma'u ha nonga mo ha fiem lie, he 'e lava p 'etau sipotí pea 'oku lolotonga fai p 'a e ng ue ki ai. M 1 .

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e fakamatalá ia 'oku ne tuhu'i pau mai 'e ia 'a e Sepitema 'e 'osi ki ai. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'a e 'Eiki Pal miá ke me'a mai 'a e 'Eiki Pal miá io 'e lava 'a e stadium. 'O hang ko ia... ko e 'uhinga ia na'a ku fakahoha'a ai ki ai, koe'uhi ko e me'a ia ko e 'oku tohi'i mai he L pooti ko eni. Pea kapau leva 'oku fehalaaki, 'e 'ikai ke u tui ki he L pooti. Ko e 'uhinga ia ko 'eku fakahoha'a atu ki aí, he ko e me'a ko ia .. 'Oku ou tui ki aí he ko e me'a mai 'a e 'Eiki Pal miá 'e 'osi 'o fakatatau ki he tohi ko eni. Pea kapau leva 'e 'ikai ke 'osi, ...

Sea K miti: Ko e me'a na'a me'a mai ia ke 'osi pea ke puke ma'u ia pea ke 'alu koe 'o mo hopo, ka ko e 'uhinga ke tali p ke 'at p 'a e tali.

Fakamahino Pule'anga a'u ki he 2019 maau teuteu ki he sipoti

'Eiki Pal mia: Mahalo ko e me'a ko ia 'oku hoha'a mai ki ai, ko e fo'i me'a ko ia 'oku tohi'i ko Sepitemá 'osi ki ai, mahalo ko e me'a ia 'oku tokanga mai ki ai.

Lord Nuku: 'Io ko e me'a ia m 1 .

'Eiki Pal mia: 'Oku ou kole atu ke fakamokomoko p pea ke fiem lie, 'oku malava p ia ke tau hanga 'o toloaki 'a e taimi, tupu mei ha ngaahi me'a 'oku hoko. Neongo 'etau palani mo e tohi ha fa'ahinga me'a, ka 'oku malava p 'i ha fa'ahinga 'uhinga, ke 'i ai ha ki'i toloi. Ko e me'a p 'oku ou fakapapau'i atu kia koeé 'e lava 'a e sipotí pea ke fiem lie ai. 'E a'u p ki he 2019 kuo maau 'a e me'a k toa. M 1 .

Lord Nuku: Sea, kapau ko e 'uhingá ia 'oku hala 'a e L pooti ko , tonu ke fakafoki. 'Oku 'ikai ke 'omai ha me'a ia ki he Fale ko ení ha me'a ia ke taha ki h taha ki h . Ko e me'a ko ia 'oku 'omai ki he Fale ko ení, ko e fakamatala 'oku tonu mo pau, koe'uhi 'oku fanongo 'a e kakai 'o e fonuá, pea mo 'enau ngaahi fie ma'ú 'Eiki Sea. 'A ia kapau leva 'e peh , kapau te u fokotu'u atu 'oku ou tui au ki he tohi. Ko e h 'a e 'uhinga 'o e me'a 'oku fehalaaki aí, ko e me'a ia ko 'oku fai ki ai 'a e fakakaukau. Te tau tali p 'aki 'a e tali ko ia 'oku 'omai mei he Pule'anga? 'E 'osi p ko e a'u ki he 2019 kuo 'osi. Kapau 'oku me'á pea fakafoki pea fakalelei'i mai 'a e 'etau taumu'a ng ue ke tonu 'a e me'a ki he fehu'i ko eni.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: ...(mate maika)..... 'Eiki S a ko e to e fou tu'o 2 mai ko eni 'a e L pootí, pea 'oku ou kole atu ki he Kalake 'a e Falé ke fakapapau'i eni. Ko 'eku ma'u 'a'aku ia na'e 'osi tali 'a e L pooti. Ko Fepueli eni ia, pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali mu'a 'a e L pooi 'a e

Lord Nuku: Sea ko e L pooti na'e 2. 14/15 ...ko e ..16 na'e te'eki ai ke tau feme'a'aki ai. Ko e me'a ia 'oku ou tokanga atu ki aí, hang ko e peh ko ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a heni 'o fekau'aki mo e sipoti. Ko e fakamatala ko eni 'oku fekau'aki pea mo hono kamata mo hono faka'osi. Kapau.. Ko 'eku fehu'i p 'aku ia Sea...

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Ko e kakano ko ia 'o e L pootí ko e tu'unga fakapa'anga 'o e fonua. 'Oua te tau 'omai 'a e fo'i s tesi he me'a 'oku hiki kotoa mai he L pooti. Ko e fakamatala p eni ia 'i he anga 'o e fakafuofua 'a e kau tama ko eni. Nau peh 'e 'osi 'i

Sepitema p ko 'a f . 'Oku nau tau'at ina p kinautolu ke fakah 'enau fakakaukau. Ko e me'a ko ia 'oku hokó ko e me'a kehe ia. Tau nofo he kakano 'o e L pootí mo e mahu'inga 'o e L pooti.

Sea K miti: M 1 .

Tokanga ki he tolotoloi fuoloa e ng ue ki he sipoti 2019

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e kakano eni 'o e L pootí 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e 'omai ki he Fale ko ení, 'oku fehalaaki. Ka ko 'eku 'oatu p 'e au ki he Feitu'u na Sea, pea kapau 'oku ke peh ke tau tali p 'a e L pooti ko ení, he fet 'aki kehekehe 'a e Pangik Pulé, pea mo e Pule'anga. Ko e Pangik Pulé ko e pangik ia 'a e Pule'anga. 'E 'ikai ke hanga 'e he Pangik Pulé 'o 'omai ha me'a 'o fehalaaki mei he'ena feng ue'aki ko ia mo e Pangik Pulé Sea, he 'oku ou lave'i p 'e au ia Sea na'e tonu 'a e fuoloa ke fei mo kamata 'a e ng ue ia ko eni. Ko hono tolotoloi maí 'oku 'ikai ke u lave'i ia 'e au. Pea 'oku ou tokanga leva koe'uhí he 'oku tokanga 'a e kakai 'o e fonuá, ke mahino 'e lava 'a e sipoti ko eni,

Kole Pule'anga ke falala ange kia nautolu 'e maau ng ue ki he sipoti 2019

'Eiki Pal mia: Te u 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni. Ko e t pile eni ko 'o e Hou'eiki Minisit 'oku nau hanga 'o fakalele 'a e Pule'anga ko eni. 'Oku ou kole ange ki he mat pule ko ení ke fiem lie mu'a. Ke fiem lie ko eni 'oku ou talaatu 'e lava. Pea kapau 'oku ne peh mai 'e ia 'e 'ikai ke lava, hei'ilo ia, ka ko eni 'oku ou fakah atu 'oku ou fakafofonga'i atu 'a e Kapinetí, 'e lava 'a e sipoti. Ko e me'a ko ia ki ho'o peh 'oku 'ikai ke ke fiem lie 'oku 'ikai ke hoko 'a e me'a ko iá, hou'eiki 'oku hoko ma'u p 'a e me'a ko iá 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni kia tautolu. Te tau tohi'i 'a e me'a he pepá, pea fai 'a e me'a kehe, pea 'ikai ke lava. 'Oku 'ikai ko ha toki me'a eni. 'Oku malava ke toloi 'i ha fa'ahinga 'uhinga. Te u 'oatu 'a e 'uhinga 'e taha.

Na'e 'i ai 'a e 'uhinga na'a mau hanga 'o fokotu'u 'a e *levy*. Na'a mou 'osi 'ilo'i na'e 'ikai ke tali 'e he ngaahi pangik . Na'e fai 'a e fu'u felau'aki lahi ai, 'ikai ke lava fakahoko 'a e me'a ko ia hono taimi, ko e 'uhingá ko e fehalaaki 'a e ' me'a ko ia na'e 'omai mei he ' pangik . Ko e me'a mo Papua Niukini, na'e 'i ai 'a e me'a na'e hoko he fonua ko eni. Na'e 'ikai ke tau kau ai kinautolu neongo na'e 'osi fai 'a e maau 'a e aleá ki mu'a pea hoko 'a e *case* ia ki mui, 'o tupu ai 'a e fanga ki'i fet 'aki, kae 'ikai ke lava mai 'enau kau ha'ú he taimi totonu. 'Oku ou kole atu ki he 'Eiki N pele fakamolemole. Ko e ' me'a ko eni 'oku hokó, 'oku 'ikai ko ha me'a 'oku tau ala pule'i, p ko ha'atau silini. Ko 'etau me'á ko e kole. 'Oku 'ikai ke peh . Kapau na'e 'i ai ha'atau silini na'a tau lava 'o fai 'a e me'a ko ení, lava 'o fai 'a e me'á hono taimi totonu. Ka ko e pangó, 'oku tau kolekole ki he ngaahi fonuá ke nau mai 'o tokoni mai pea kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku hoko he ngaahi fonua ko iá, ko e h 'etau toe me'a 'e fai ki ai, ko ia 'oku ou kole atu ke ke k taki fakamolemole. Falala mai p mu'a ki he me'a ko eni 'oku 'oatu 'e he motu'a ni, 'e lava 'etau sipoti. Kapau te ke me'a atu ki me'a, ko ena kuo nau 'osi talaatu kia koe, kuo 'osi fakama'a atu 'a e fu'u feitu'u ko ke lava ia. Ko e kamata ia 'a e ng ue. Na'e fai mo e fakataha 'anenai na'a mau 'i ai p mo e Minisit ko ení, mo e kau K mití ka 'oku fai p 'etau ng ue. Mo u falala mai p mu'a ke tau hoko atu ki ha me'a kehe.

Sea K miti: 'M 1 . 'oku 'i ai 'a e fo'i lea faka-Pilit nia 'oku ou fa'a fanongo 'oku fa'a me'a'aki 'e he hou'eiki 'o Niua, *be patient*. Ko ia 'oku ou kole atu hou'eiki, tau tatali p

kitautolu ki he 2019 pea ka toki a'u atu ki he 2019 'oku 'ikai ha sipoti pea tau toki .. *be patient*.
Tau ...

Lord Nuku: 'Oku ou tui p'au ia ki he me'a ko ia 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Pal mia Sea. Ko e me'a ko ia 'oku ou tokanga ki a'i ko e t'kehekehe koe'uhi ko e L pooti ko eni. Pea kapau 'e peh' Sea, 'oku ou tui 'oku tonu ke fakafoki 'a e L pooti ko eni, ke fakalelei'i mai 'a e kongā ko ia. Mahino p'kiate au ia 'a e me'a 'oku nau me'a mai 'aki ko e fakafuofua, ka 'oku 'ikai ke 'omai ki he Fale ko eni ha me'a peh'. Ko e L pooti ko eni 'oku 'oma'i, ko e me'a ia 'oku pau. Ko e 'uhinga ia 'oku ou fakafehu'i ai mei he tafa'aki ko ia Sea.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea 'oku ou kole atu ke ne fokotu'u mai ha'ane fakatonutonu ki he L pooti.

Sea K miti: Hou'eiki 'oku ou peh' tau ki'i lepa mu'a h' 'o ki'i fakamokomoko, pea tau toki hoko atu.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1515-1530

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, Hon. Penisimani 'Epenisa Fifita ki hono me'a'anga)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki N'pele 'o e Fonua. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Tau hoko atu ko e faka'osi e me'a 'a e 'Eiki N'pele mei 'Eua, m l'.

Lord Nuku: Sea, m l'. M l' 'aupito Sea. Ko e tali ko'na'e 'omai ko' 'e he 'Eiki Pal mia Sea, faka'ofu'ofa 'aupito ia kiate au 'oku ou tui p'kuo feng ue'aki lelei 'a e K miti ko *Facility* pea mo e *Organizing Committee* ko'p'ko e h'? Pea 'oku ou tui p'mahalo kuo nau felotolelei 'aki he taimi ni mahalo kuo lele 'i matangi e ng'ue 'Eiki Pal mia.

Sea K miti Kakato: M l' ia. M l'.

Lord Nuku: Ko ia pea 'oku fai e fiefia he 'uh' he me'a ko' kuo ne me'a mai 'aki.

Sea K miti Kakato: Fakafeta'i.

Lord Nuku: Ki he fekau'aki ko' pea mo e sipoti. Ko e, 'a ia ko e, 'ikai ke toe, he 'ikai ke u toe lave ki he sipoti he ko eni kuo v'lelei e ngaahi kupu ko'na'e v'kovi.

Sea K miti Kakato: M l'.

Tokanga ki he koloa malu'i 'o e ngaahi n

Lord Nuku: Mahalo na'e fai e ki'i hopo pea 'oku, 'osi fakalelei mo ia. Ko ia pea 'oku fai e fiefia ai Sea. Ko e fakamalanga ko' 'oku hoko Sea, peesi 31, 'a e t'naki pa'anga ko' 'a e

Pule'anga 'ene fu'u lelei. Fu'u lelei 'aupito. Pea kuo nau fakah pa'anga kinautolu ki he ngaahi pangik . Ko e, he konga ono p , vakai ki he fokotu'utu'u ng ue ko 'a e Pule'anga Sea 'oku 'asi ai 'a e konga ko eni, mahalo ko e laine 4 mei 'olunga ki lalo pea, 'asi ai e, faka'ofu'ofa ko 'a e t naki pa'anga. Pea kuo nau fakah Sea ki he, koe'uh ko 'etau, ko e anga ko e lave'i he motu'a ni ki he lahi ko 'a e pa'anga, kau, kapau te tau 'alu hifo leva ki he polokalama ko eni ko ki he sekitoa taautaha, 'a e pa'anga ko na'e vahe'i ko he Fale ni ko ke 'ave ko ki he kau ngoue. 'A eni ko 'oku fakah he pangik Tonga ... 'Oku, ko hono mo'oni 'Eiki Sea, 'Eiki Pal mia, ko e pa'anga ko eni 'oku ou tui 'oku ke mea'i p koe'uh ka 'oku faingata'a 'aupito hono tuku ko ki tu'a ki he kau ngoue. Ko e koloa malu'i ia, 'ikai ke malava ia he kau ngoue Sea, ki he polokalama. Faka'ofu'ofa e polokalama ia. Ka kuo lahi e m tu'a ia kuo nau foki kinautolu mei ai ko e foki koe'uh ko e totongi, totongi tupu ma'ama'a. P seti 'e 4 ko eni ko na'e fakangofua 'e he Fale mo e p seti 'e 1, he 'e fakamo'ui 'a e tafa'aki ia ko eni 'o kapua 'e faingofua.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele k taki, na'a ku peh au kuo 'osi fai hono fakalelei e me'a ko ia? 'A e ' me'a ko ena ko 'oku ke me'a mai ko ki he palopalema ko ki he n .

Lord Nuku: 'Io.

Sea K miti Kakato: Ko u peh 'e au ia ne 'osi fai hono fakalelei.

Lord Nuku: Ko e fakahoko mai ia. Ka 'oku te'eki ai, 'oku kei m lohi p 'a e hanga ko he pangik 'o ta'ota'ofi ko koe'uh kapau ko e pa'anga malu'i. Uike kuo 'osi p eni. Ko e 'oatu e ngaahi monumanu ke fai'aki e malu'i 'ikai ke tali. 'Oku 'i ai p e 'uhinga ki ai. 'Oatu e ' me'a kehekehe 'oku 'ikai ke tali. Fiema'u 'e nautolu ia ke 'i ai ha me'alele p ko ha fa'ahinga peh p ko e fale p ko e 'api lisi. 'Oku 'ikai foki ke ma'u ia he kau ngoue. Lahi foki e kau ngoue ia 'Eiki Sea ko 'enau p 'a nautolu ia 'o ngoue holo he ' 'api kae toki pau 'e ma'u e s niti pea toki totongi, ha ki'i totongi me'a'ofa. Ka ko e 'uhinga, 'uhinga p e lave atu ko ki ai he koe'uh ko 'ene tu'u mai ko heni 'oku faka'ofu'ofa ko 'ene fakahoko ko e fatongia Sea 'oku ki'i faingata'a'ia e kau ngoue pea mo'oni leva 'a e fakamalanga ko 'a e Fakafongia Ha'apai ko e foki mai ko 'a e motu'a na'e talitali 'ene puaka toho mo 'ene launima ki he'ene fine'eiki 'oku teu pekia 'o 'ave ia 'o fakamo'ua 'aki ia kae 'omai ke fai 'aki 'ene palau. Ka koe'uh foki na'a tau hanga 'o fakangofua e pa'anga ko eni mei Fale ni peh 'e faingofua. Ka ko hono tu'unga ia 'oku 'i ai ko he 'aho ni pea 'oku ou tui ko e toki me'a p e Pule'anga ke nau hanga 'o vakai'i ka ko e mo'oni eni 'oku fakahoko atu Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Tokanga ki he uesia kakai he n lahi Pule'anga mei Siaina

Lord Nuku: Ka ko e me'a ko 'e taha ko 'oku, 'a ia ko e fo'i tolu , ko e fo'i me'a faka'osi 'oku ou fie ... 'oku ou tokanga ki ai he'etau n ki Siaina. 'I he peesi 31 p . Ko e, ko e n lahi taha ia ko 'a e fonua ni 'oku 'alu ia ki he pangik ko eni ko faka-Siaina ko eni ko 'oku tu'u ko h . Pea 'oku te'eki foki ke tau totongi 'e tautolu ha totongi mo'ua ki ai. Mahalo 'oku ou tui 'oku tau totongi p mahalo e *interest* p ko e h kuo 'osi fakangofua. Ka ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e hoha'a he kamata e t fakafoki he 2019 mo e 2020.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Pea 'oku fakamatala mai p he Pangik Pule 'e hoko eni ko e palopalema ki he

fonua 'i he ng'ue faka'ikon' mika Sea. Pea ko e fehu'i leva ko' ki ai, ko e h' h' fokotu'utu'u he 'oku tonu ke mahalo ke liunga tolu 'a e tupu faka'ikon' mika ia kae lava 'o feau'eni 'i he 2019 mo e 2020, he 'oku fakaloloma Sea 'ete sio hifo ko'eni ko' ko e hanga 'e he pangik' ko'eni 'o talamai, fakafuofua ko' ki he p' seti 'e 51 'o 'etau pa'anga fakalukufua ko' e n' ia. Pea 'oku tonu p' Sea ke hoha'a ho Fale 'o'ou ki ai.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Pe 'e a'u ki ai kuo tau kei 'i he Fale ni p' 'ikai? Ka ko hono totongi 'e kei t' tukuhau p' e kakai 'o e fonua. Ka ko e me'a 'oku tonu, 'oku tonu p' ke fai ha hoha'a ia ki ai pea 'oku tonu p' ke fai ha ng'ue ia ki ai. 'E h' te tau nofo p' 'o tali ki he 'uh' ki he fakamatala hoko ko' ko' 'a e, he 'oku 'i ai 'etau palani langa fakalalakalaka faka'ikon' mika p' 'oku kau'eni 'i loto ai p' 'ikai? He koe'uh' ko e kavenga lahi'eni ia ki he fonua.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ...

Lord Nuku: Kau totongi tukuhau ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Ki'i kole p' ki'i tokoni ki he Fakafofonga kapau p' 'e ...

Sea K miti Kakato: 'E, Tokoni Pal mia.

Tali Pule'anga nau mateuteu ke feau 'ene ngaahi t' n

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki 'o e M' mipa Kakato. Hang' p' ko' 'oku mou mea'i Hou'eiki M' mipa, ko e, na'e 'osi fai e tali ki heni 'a e Minisit' Pa'anga, na'e talanoa'i p' eni 'i he *budget statement*. Pea 'oku 'osi 'i ai p' 'a e s' niti 'oku faka'... 'oku tuku *aside* ko e 'uhinga p' ko e fatongia ko'eni 'oku tau 'osi 'ilo'i lelei p' 'e hoko mai' he kaha'u. 'A ia ko e, ko e 'uhinga p' ia e tokoni Sea na'e 'osi fehu'i pea na'e tali'eni ki mu'a p' he Fale ni Sea 'i he *budget statement* pea ko e fakatokanga atu p' 'oku mateuteu p' e Pule'anga hang' ko e me'a ko' 'a e Minisit' Pa'anga he'ene tali ko ia.

Sea K miti Kakato: M l . N pele ...

Lord Nuku: M l Sea.

Sea K miti Kakato: Ko' kuo fakah' mei taumu'a 'oku mateuteu p' he Pule'anga ke t' e n' .

Lord Nuku: 'To ka 'e, ka ko e tukuhau'eni 'a e fonua 'e fai 'aki hono t' .

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: 'E hang' p' eni ko e sipoti. Talamai p' 'oku 'i ai e pa'anga ka 'oku pau p' ke t' naki ...

'Eiki Pal mia: Tokoni atu.

Lord Nuku: 'A e pa'anga ...

Taukave Pule'anga 'i ai \$ tuku tafa'aki ke t' fakafoki n' mei Siaina

Eiki Pal mia: Tau talanoa Sea ki he n lahi pea 'oku mo'oni 'oku fe'unga mo e p seti 'e 51. Ko e peh ko 'oku totonu ke, 'oku totonu ke tau hoha'a, 'oku tau hoha'a, tau ongo'i 'oku tau hoha'a ki he fu'u mo'ua ko eni, ka ko eni 'oku fai e palani 'a e Pule'anga ki he langa e faka'ekon mika Pea ko e palani ia 'e makatu'unga 'e ma'u ai ha silini ke totongi 'aki. 'Oku tau faka'ai'ai e ngoue, pa'anga h mai mei muli mei hotau k inga. Ko e folau 'eve'eva. 'Oku 'ikai to e ha fa'ahinga feinga te tau fai. Ka 'e tatau ai p p ko e h e lahi 'etau feinga 'atautolu, 'oku tau 'osi 'ilo'i k toa p 'e tautolu e tu'unga faka'ekon mika 'a e fonua ni. Ko e me'a ko ki he 'etau feinga ke ma'u ha silini ko e me'a ia 'oku tau lolotonga fai ke lava 'o t e mo'ua, ka kou talaatu 'oku faingata'a hang ko e fakamatala ko eni. 'Osi mahino, totonu p ke mahino ka tautolu 'oku fakangatangata hotau ivi fakapa'anga pea ko e me'a ia 'oku tau feinga ai he ngaahi tafa'aki kehekehe e folau 'eve'eva mo e h fua, feinga'i ke *export* e ngoue. Ko e 'oatu e hina, ko e h fua, 'oku 'ikai toe tuku ha'atau ivi. Ka 'oku ou kole ki he Fakafofonga, tuku kehe kapau 'oku ke talamai 'e koe 'oku 'ikai ke mau feinga mautolu he . 'Oku fai e feinga. 'Oku 'i ai e palani, mo e nofo ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'e ta'ehoha'a pea 'oku fai p e teuteu ng ue 'a e Pule'anga ki ai, ka he 'ikai ke tau to e lava tautolu 'o nga'unu 'o to e fu'u vave ange 'o tau t naki ha fu'u pa'anga lahi f f he 'oku 'ikai ke lava ia he 'etau 'ekon mika ko 'atautolu.

Me'apango p ko e fai e fu'u n ko ia 'o t mai e silini 'o lava e langa ko . Kae 'oua te mou hoha'a, tuku p ai 'o tuku p he tafa'aki pea tau fononga atu p mo ia he ko e, na'e lea foki e tokotaha ko eni he fakataha he ta'u kuo 'osi, 'osi kamata ke nau hanga 'o *write off* atu e ' mo'ua. 'Oku 'ikai ko Tonga ni p . 'Oku lahi ange e mo'ua k toa he fanga ki'i 'otu motu 'ia tautolu. 'Oku 'ikai ke u 'ilo ki he fanga ki'i motu iiki ka ko e hang ko Ha'amoia ko Fisi, *Papua New Guinea*, ko e n 'oku faai atu. Kae 'oua te tau hoha'a ki ai he ko e fonua ko eni na'e, mahalo na'e ngaohi p fonua ko eni ke nau tokoni mai ka tautolu, sio ko e fu'u fale ko 'oku tu'u he tafa'aki ko e ... tuku p ke tau ng ue p ko e h p e lahi hotau ivi ko 'e ala ma'u pea fai 'aki ia. Ko e fo'i me'a ko ke tau fehu'i p 'oku fai ha feinga, mahalo ko e me'a ia ke tau fehu'i p 'oku fai ha'atau feinga ko e tali ki ai 'io 'oku fai e feinga. H p e me'a 'e ma'u ko e me'a ia 'oku ma'u.

Sea K miti Kakato: Na'e me'a atu e 'Eiki N pele Fika 2 'o Ha'apai ki Siaina pea na'a ku lele 'o muimui atu he folau ko ia na'a ku lave'i ai ko e fu'u pa'anga ko eni na'e 'omai ko ki he Ha'apai *High School*, mahalo ko e 20 miliona p ko e fiha 'oku 'ikai ke u ma'u lelei, kuo anga'ofa 'a Siaina ia ke kaniseli ia. Hoko atu N pele.

Lord Nuku: Sea, ko e 'uhinga p e hoha'a mo e fai e fakamalanga ki ai 'Eiki Sea koe'uhi ko 'ene tu'u mai ha fakamalanga ko eni pea ko e *focus* ko ko pea mo e fokotu'utu'u ng ue ko 'a e Pule'anga ki ai 'oku h p ia 'i he fakamatala ko eni 'e u sia 'a e tu'unga faka'ikon mika 'o e fonua 'i he taimi te tau t fakafoki ai e n ko eni. Pea ko e 'uhinga ia ka ko eni 'oku fai e fiefia mo fakafiem lie he ko 'oku me'a mai e 'Eiki Pal mia mo e Tokoni Pal mia ...

<009>

Taimi: 1530-1540

Lord Nuku: ... 'oku 'i ai e pa'anga 'oku tuku fakatafa'aki ke totongi'aki. Ka ko e 'uhinga p lave ia ki a' he 'oku hoha'a 'a e K vana ko ia e Pangik Pulé ki he me'a ko ia 'e fou ai e fonua. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai e fakahoha'a 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e Fale ni te ne hanga 'o fakakaukau'i 'a e pa'anga mo e lao ke fai'aki hono t 'o e mo'ua ko eni 'o fakatatau

ki hono taimi 'e hoko mai ai Sea. Pea ko eni kuo fai e tali mei taumu'a tala mai kuo 'osi mateuteu e Pule'angá ke ...

'Eiki Pal mia: Sea, ki'i fakatonutonu atu. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga, 'oku 'i ai p ki'i s niti 'oku hanga 'e he Pule'angá 'o malu'i. Ko e fakapotopoto tahá ia, kuo pau p ke t t naki ha ki'i s niti ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia 'oku hala ai 'a e fakamatala ia ko eni 'a e pangik . 'Oku tonu 'aupito 'enau fakamatala 'anautolu. Ko e taimi e t fakafokí 'e 'i ai e uesia. Ko ia, mo'oni ia. Ko 'etau ng ue 'atautolu 'oku fai hang ko e me'a na'a ku fakamatala atu 'anenaí, ko 'etau feinga, tau ng ue m lohi, me'a kotokotoa p 'oku tau ala fai ke ma'u ai ha seniti ke lava fua 'etau ngaahi kavenga fakafonuá pea tau to e lava t hotau mo'uá, ko ia p . Tonu 'aupito p fakamatala ko ia na'a ke 'omai e hoha'a ko ia pea 'oku mo'oni e Pangik Pule ia 'oku nau 'osi talamai 'enautolu ia 'e fai e uesia pea tau fakakaukau'i ia ko e h e me'a. Ka ke tokoni mai ha fa'ahinga me'a te ke ala toki mai ke kumi'aki ha pa'anga ke to e lahi ange.

Lord Nuku: M l 'Eiki Pal mia, koe'uhi ke t kole ke *write off* 'a e mo'ua. 'Eiki Sea ko e ki'i fehu'i fakamuimui p . Ko e mo'ua e Pule'angá ki he Poate V henga M l l .

Sea K miti Kakato: Peesi fiha k taki?.

Lord Nuku: Peesi 31 p .

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Hoko hifo p ia 'i he n .

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ko 'ene 'alu hifo p ko ia pea ko 'ene ngata p palakalafi ko pea hoko hake palakalafi hokó. Peesi 31. 'I he Pangik Fakalalakala 'a Tonga pea ng ue'aki 'a e pa'anga 'e 10 miliona ke tokoni ki he mo'ua 'o e Pule'angá ki he Poate V henga M l l . Ko 'eku fie lave'i p 'e he motu'a ni 'Eiki Sea 'a e tu'unga 'o e me'a ko ení koe'uh he ko 'ene 'asi mai hení, 'oku 'i ai e fakamo'ua 'a e Pule'angá p 'oku tonu ko ke 'omai ki heni p ko e me'a p ia 'a e Pule'angá ke nau fakahoko p 'enautolu.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea sai p ke u ki'i tokoni atu ke tali e fehu'í.

Sea K miti Kakato: M l . Tokoni Pal mia.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he \$10 miliona mo'ua ki he Retirement Fund

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakató. 'I he taimi ko ia na'e fai ai ko eni hono fokotu'u ko eni 'o 'etau sino ko eni m l l p ko e *retirement fund*. Na'e 'i ai e s niti p ko e *transfer value* na'e kei 'i he Pule'angá. 'A ia leva ko e 'uhinga he 'oku tau mo'ua ki he *retirement fund* he 'oku tonu ke 'ave foki kia nautolu. Pea tau t leva 'a e *interest* p seti 'e 6 'i he lahi ko eni e pa'anga 'oku te'eki ke 'ave ko eni ki he sino ko eni m l l , 'etau *retirement fund*. Pea ko e 'uhinga e 10 miliona ko ení Sea ko e 'uhinga ke tau fakatau, 'ai 'etautolu e p nité, ma'u mai, tau peh p seti 'e 3, ma'u mai e pa'anga, pa'anga 'e 10 miliona, totongi'aki 'etau *transfer value* p ko 'etau mo'ua ko eni ki he *retirement fund* he 'oku p seti ia 'e 6. 'A ia leva, mahino leva 'e sai leva ia ki he Pule'angá ke tau ma'u 'a e n 'oku 'i he p seti 'e 3 'a ia ko e p nité kae totongi 'etau mo'ua ko eni ki he *retirement fund* peseti 'e 6. 'A ia ko e 'uhinga p ia ko 'a e fokotu'utu'u na'e fai ai e ng ue

ko eni ki he p nite, ke lava totongi 'osi atu 'a e ngaahi *transfer value p* ko e ngaahi mahu'inga 'o e *retirement* 'a e kakai ng ue fakapule'anga 'oku te'eki ke 'ave ko eni ki he sino ko eni *retirement fund*. Ka ko e 'uhinga p 10 miliona ke feinga ke totoni 'osi atu pea 'uhinga kae 'oua te tau to e t peseti 'e 6 tupu ko eni ki he *retirement fund*. Ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . M l e fakamaama mei taumu'a.

Lord Nuku: M l 'aupito Sea. Ko e, na'e peh 'e he motu'a ni ia na ko e pa'anga ena na'e 'ai ia 'o fai'aki ha to e me'a 'e taha. Ta ko ko e pa'anga p eni ia 'oku tonu p ke, ko hono founga p eni 'oku 'asi mai a. Ka koe'uhi foki ko 'ene tu'u mai hení 'Eiki Sea ko 'ene 'asi p ko e mo'ua e Pule'angá ki he *retirement fund*. Ka ko e, fakam l atu 'Eiki Sea pea ko u fakam l ki he Pangik Pule he'enua hanga 'o 'omai 'a e fakamatala ko ení ko e fakamatala mahino koe'uhi ke mea'i 'e he kakai e fonua e tu'unga ko , anga e tu'unga 'etau hikihiki koloa mo e anga e tu'unga 'oku fai ki ai e feme'a'akí Sea. M l 'aupito Sea.

P loti'i 'o tali L pooti Palani ng e Pangike Pule Fepueli 2016

Sea K miti Kakato: M l . Ko u tui au Hou'eiki kuo kinokinoifie 'etau feme'a'aki hení ka tau p loti. Moutolu 'oku mou laum lie lelei ke tali e L pooti fokotu'utu'u ng ue fakapa'anga Fepueli 2016 Pangik Pule Fakafonua 'o Tonga. K taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Veivosa *Light of Life* Taka, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai mo e Tute, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ivakan . Sea 'oku loto ki ai e toko 17.

Sea K miti Kakato: M l . Moutolu 'oku 'ikai ke mou laum lie lelei ke tali e l pooti, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki N pele Nuku. 'Ikai ke loto ki ai e toko 1 Sea.

Fakamatala fakata'ú Potung ue ki Muli mo e Fefakatau'aki 2015

Sea K miti Kakato: M l . Tali ia. Hoko atu ki he'etau 'asenita. 8.2 Ngaahi fakamatala fakata'ú. 8.2.1 Potung ue ki Muli mo e Fefakatau'aki 2015. K taki 'a taumu'a 'o fakama'ala'ala mai.

'Eiki Pal mia: Tapu atu Sea. Ko e l pooti ko ení 'oku, tukukehe 'a e kongá 'uluaki, mahalo ko e kongá ua ko e kongá mahu'inga taha ia 'o e l pooti ko ení. 'Oku 'i ai e ngaahi polokalama 'e 6 kehekehe 'a e potung ue ko ení pea ko ena 'oku 'asi k toa p honau hingoa 'i he tafa'akí. Ko e va'a fakahoko ng ue, 'a ia ko e polokalama 'uluakí ia. Ko ena 'oku 'i lalo p ai e ngaahi kongá kehekehe.

Sea K miti Kakato: Peesi fiha 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: 'I he peesi 10, peesi 4 p 'i he 'osi p ko fakamahinó, talamu'aki pea fakamahino pea tau hoko ki he kanotohi. Ko e polokalama hono ua 'oku 'asi p mo ia hena tafa'aki ki he ngaahi, kau fakafofonga ki mulí. Ko hono fakaikiiki ena 'oku 'asi mai ko ená.

Polokalama 3 ko e va'a fefakatau'akí. Ko e va'a foki ko eni 'oku 'osi to'o mei he potung ue 'o 'ave ia ki he *Labour and Commerce*. Ka 'oku 'i ai p fakamatala 'oku h 'i loto. Pea ko e va'a, polokalama hono 4 ko e va'a fefolau'akí. Pea ko e 5, polokalama, ko e ngaahi kautaha fakafeitu'u 'a ia 'oku mahu'inga 'aupito e tafa'aki ko eni. Ko 'ene 'asi ena, ko 'enau ngaahi fetu'utaki fakatipilom tika ko ena ia 'oku 'asi k toa e ngaahi fonua ena 'oku tau fetu'utaki fakatipilom tika ko ia. Kehe p foki e ngaahi, 'a ia 'oku 'asi he polokalama 6 ko e ngaahi 'ofisi ia. 'A ia 'oku 'i ai e kehekehe ia 'i he fetu'utaki fakatipilom tika mo e polokalama 6, 'oku ne hanga 'e ia 'o fakahingoa mai 'a e ngaahi 'ofisi 'oku 'i ai 'etau kau konisela 'i tu'apule'anga. Ka ko e 5 ko e ngaahi fonua ia 'oku 'i ai p 'etau fetu'utaki fakatipilom tika mo kinautolu. Pea ko e konga faka'osi 'oku 'i ai e ngaahi pole pea mo e ngaahi, 'a ia 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku hanga 'oku 'i ai e faka'amu 'a e, 'oku 'i ai p ngaahi palopalema pea 'oku 'i ai pea mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e potung ue ko eni 'i he feng ue'aki tautautefito mo tu'apule'anga 'i he'ene hanga atu ko eni ki he kaha'u. Ko 'ene tu'u ia 'etau, 'a e tefito'i fatongia 'o e 'ofisi ko eni 'i he'eku lave atu ki ai 'a e ngaahi konga 6 ko ena. Pea 'oku 'i ai p , ka 'oku 'i ai ha taha 'oku fie fehu'i mai 'i he ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi va'a ko ena 'e 6 pea 'oku tali p ia. Fokotu'u atu Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . 'Eiki N pele Niuu.

Lord Fusitu'a: M 1 Sea pea tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e k miti. Ko u fakam 1 au ki he Minisit ki Mulí mo e 'Eiki Pal mia 'i he l pooti ma'ongo'onga ko eni pea nau fakama'ala'ala lelei mai 'a e fokotu'utu'u 'a e potung ue. Ko e fehu'i 'a e motu'a ni, 'oku mahino ko e fakamatala fakata'u 'oku ne 'omi 'a e tu'unga ko 'a e potung ue 'i he fo'i ta'u ko 'oku 'uhinga ki ai. Ko ia p . Pea ko hono ua.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele k taki. Mou k taki Hou'eiki, ko u toki manatu'i hake, ko e kole mai mei he kau tekinalé, ke mou k taki 'o me'a ke le'o lahi he ko e me'a ng ue ko eni ko e ta'u eni 'e 14 ka 'oku nau lolotonga fakakaukau ke 'ota, pea 'oku faingata'a'ia 'a e fa'ahinga ko ia 'oku nau hiki ko eni 'a e l kootí koe'uhi 'oku....

<001>

Taimi: 1540-1550

Sea K miti Kakato: ... 'oku ki'i le'o si'i tapu mo koe 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: Ko e kole fakamolemole atu p 'Eiki Sea ko 'eku le'o totonu 'oku le'o lahi 'aupito ia ko e le'o ia 'oku ou ng ue'aki 'i he Fakamaau'anga.

Sea K miti Kakato: Ko e le'o ko ena 'i he taimi ni 'oku sai ia.

Lord Fusitu'a: Oh pe 'i 'ai p ai.

Sea K miti Kakato: Ko ia. Pea mo e maika p ke hangatonu kia moutolu k taki.

Lord Fusitu'a: Ko ia ko ia Sea. Ko e fakap p ki he...

Sea K miti Kakato: T atu ia 'Eiki N pele, t atu.

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Pal mia ‘oku m hino ko e fakamatala fakata’u ‘oku ne hanga ‘o fokotu’u mai ‘a e tu’unga ko ‘a e potung ue pea mo e fokotu’utu’u ng ue ko ‘oku ngali fakahangahanga ki he kaha’u ‘Eiki Sea . Ko ia ai ‘oku fakapotopoto p ke h ‘i he fakamatala fakata’u ‘a e ngaahi makatu’unga faka-policy ko ki he, ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e potung ue ko ia mo ‘ene fokotu’utu’u ki he kaha’u. Ko ia ai ‘oku, ko e fie kole fakama’ala’ala p motu’a ni p kapau ‘oku h ‘i he fakamatala fakata’u ko eni pea fakahoko mai p ‘oku ‘i f ‘ia pea ka ‘oku ‘ikai pea fakahoko mai ‘a hono ‘uhinga.

Fie ‘ilo ki he tu’unga e Pule’anga fekau’aki mo e West Papua & Initon sia

‘Oku toutou me’a ‘a e Minisit ki Muli fekau’aki pea mo *West Papua* pea mo *Indonesia* . ‘A ia kapau ko ha *policy* tu’upau ia ‘a e Pule’anga pea mo e potung ue ko eni ‘oku tonu ke h ia ‘i h ‘i he fakamatala fakata’u ko eni. Pea m hino ko e fokotu’utu’u p mo ia ki he kaha’u. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakakaukau peh ‘a e Pule’anga. Pea kapau ‘oku ‘ikai ko e h e me’a ‘oku ‘ikai ke h ai heni he ‘oku ne toutou me’a. Na’a ne me’a ‘aki he, pea ‘oku ‘ikai ke u hanga au ‘o fakahalaki. Ko e me’a ko e totonu ‘a e tangata ‘oku tau pou pou ki ai. Na’a ne me’a ‘aki ‘i Niu ‘Ioke he me’a he *UN* ka ko e fiema’u fakama’ala’ala p motu’a ni ia p ko e h ko ‘a e tu’unga ko ‘a e Pule’anga fekau’aki mo e kaveinga ko eni. ‘Oku hang ko ‘oku ki’i nenefu ‘oku sit hake sit hifo ‘oku ‘ikai ke m hino p ‘oku tu’u ‘i f . ‘A ia ko e kole fakama’ala’ala ‘a e motu’a ni fekau’aki mo e kaveinga ko eni. M l ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . ‘Eiki Pal mia.

Tali Pule’anga fekau’aki mo West Papua mo ‘Initonisia

‘Eiki Pal mia: ... me’a ko u tokanga ki ai ‘oku ‘ikai ke ‘asi. ‘I he’etau ako fakatipil m tika mo e ngaahi Pule’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lave ‘i heni ki *West Papua* he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau fetu’utaki fakatipil m tika pea mo *West Papua*. Ko e *policy* ko ‘a e Pule’anga ‘oku ‘osi m hino p ki he motu’a ni. Ka ‘oku ha’iha’i kitautolu ‘i he ngaahi me’a kehe p ia ‘i he ngaahi ‘otu motu ‘i he Pasifiki.

‘Oku ‘i ai ‘a e fo’i sino ‘e tolu kehekehe ‘i he Pasifiki ‘oku nau tokangaekina ‘a e ngaahi fiema’u pea mo e anga e langa pea mo e feng ue’aki ‘a e Pasifiki. ‘A ia ko e *PIF* p ko e *Pacific Island Forum* ko e fo’i kautaha faka-feitu’u ia ‘oku kau k toa meimei kau k toa ki ai ‘a e fanga ki’i ‘otu motu *Male sia*, Melanisia mo e Pasifiki. Pea ‘oku tu’u tafa’aki mai ‘a Nu’usila mo ‘Aositel lia ko e ongo fonua lalahi ia na’a tau feng ue’aki mai. ‘A ia ko e kautaha ia ‘oku ou peh ko e kautaha ia ‘oku fu’u m hino ‘aupito pea e’a honau fatongia talu mai p mei he kuohili ‘o fai mai.

‘Oku ‘i ai mo e kautaha ‘e taha ko e *Pacific Island Development Forum*. ‘A ia ko e kautaha ko ia ‘oku ‘ikai ke kau k toa ki ai ‘a e ngaahi ‘otu motu Pasifiki ka ‘oku kau ki ai ‘a Tonga ni. Pea ‘oku ‘i ai mo e kautaha ko e *Melanesia Spearhead* ‘a i ko e ngaahi fonua Malen siá p ia pea ‘oku ‘i ai mo e kautaha ‘e taha ko e *Polynesia Leader Group* ‘a ia ko e ngaahi kautaha p ‘a e ngaahi kau taki ... pea neongo ko e ngaahi sino kehekehe eni ‘e f ka ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ne hanga ‘o ha’iha’i pea ko e ngaahi ha’iha’i ko ia ‘oku ‘i ai e taimi ‘e ni’ihi ‘oku tohi ‘i he ‘ ‘i he anga ko ‘o e fokotu’utu’u ng ue ‘o e ngaahi sino ko eni pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke tohi.

Ko *West Papua* ko e kongia ia ‘o *Papua New Guinea*. Kapau te mou sio ki he fu’u mape ko eni ‘o *Papua New Guinea* ko e fu’u fonua lahi. ‘Oku lahi ‘a *Papua New Guinea* ‘i Nu’usila. ‘A ia ‘oku tofi ua m lie. Mahalo ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau fa’a peh nautolu ko *West Papua* ko

ha motu kehe ia mei *Papua New Guinea*, 'ikai ! Ko e fo'i motu 'oku taha p ka na'e 'i ai hono vahevahe vaeua kinautolu pea 'oku 'i ai 'a e 'uhinga 'o e siok lafi mo fakahisit lia ki ai he 'ikai ke u lave au ia ki ai.

K 'i he anga ko 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni 'oku 'i ai 'etau kaunga ki ha me'a 'oku hoko ki hotau k inga 'i he Pasifiki. 'Oku mau lea ma'u 'aki p 'i he ngaahi fakataha ke tu'u fakataha 'a e kakai 'o e Pasifiki. Pea ko e fo'i *concept* fo'ou na'e toki ohi mai ki mui ni ko e *regionalism* 'a ia 'oku 'uhinga ia ko e kau k toa 'a e ngaahi 'otu motu 'i he Pasifiki 'i he ng ue fakataha mo e tu'u fakataha. Me'apango 'i he anga 'o e tuku'au fakahisit lia mai na'e mole na'e kainik hea 'a e motu ko eni 'i he anga hono, 'enau nofo tuku'au mai mei he kuohili 'o 'alu 'a e ...

Lord Fusitu'a: Sea ko e kole atu p ko e ki'i tokoni p pe 'e tali he 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: ...

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko 'eku ki'i tokoni p ki he k pui 'a fakalukufua 'a e fakama'ala'ala 'a e Feitu'u na ko e tofi'a ia 'o *Indonesia* ka ko e tui fakafo'ituitui pea mo e ni'ihi ko 'oku 'i ai 'a e fekau'aki 'a e Feitu'u na mo ia. Ki'i fakama'ala'ala p ia.

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Pal mia: Ko e poini ko ia 'oku fai hono t peití 'o'ona 'oku kei t peiti'i p ia. Neongo 'oku peh 'e *Papua New Guinea* ko e *is a sovereign state*. Ko e me'a ia 'oku ha'u ko mei 'Initon sia. Ka 'oku 'i ai 'a e fakafekiki ia ki ai. Ko e founa ko na'e 'alu 'aki na'e mole ai 'a e k inga ko eni ko e founa ia na'e, 'i he anga ko 'o e f ng ue'aki 'a e motu ko eni pea mo e *UN* na'e 'i ai 'a e ng ue ia na'e ta'efakapotopoto pea na'e 'ikai ke fou he founa totonu 'o 'ave ai. 'A ia 'oku 'ikai ke u fie lave au ki he kongia ko ia. M hino 'aupito p ia kiate au ko e fakakikihi ia 'oku 'omai ko *West Papua* ko e *sovereign state* ia ko e kongia 'o 'Initon sia. M hina 'aupito kiate au. 'Oku 'ikai ko e *issue* ia 'a e motu'a ni. Ko e *issue* ko 'a e motu'a ni ia...

Lord Fusitu'a: K taki Sea ko e ki'i fehu'i p he 'oku ki'i nenefu kiate au. Na'a ne me'a mai 'anenai 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau fetu'utaki fakatipil m tika he 'oku 'ikai ko ha *sovereign state* ko eni kuo ne me'a mai ko e *sovereign state* 'a ia ko e 'uhinga ia 'a e kole fakama'ala'ala ... k taki.

'Eiki Pal mia: 'Io ko e lau ko 'a 'Initon sia 'oku nau peh nautolu ko e kongia 'o nautolu pea 'oku 'i ai 'enau totonu ki ai mo'oni 'aupito ko e anga ia e me'a 'oku m hino kiate kitautolu. Pea ko e me'a ia na'e fakah mai ki he motu'a ni he taimi na'a ku *raise* ai 'a e *issue* ko eni 'a ia hono fale'i au he Tal kita *CEO* 'oua te u lea ki he me'a ko ia. Kae kehe ko e anga ko 'a e vakai 'a e motu'a ni ki he 'etau nofo mo hotau k inga he Pasifiki ko e *issue* kehe ia. 'Oku 'i ai hotau *moral obligation* te tau tokanga'i hotau k inga he Pasifiki. Pea 'oku m hino 'a e *issue* ia ko ia 'oku m hino ia ki he kakai 'o e Pasifiki. Ko 'ete lea p ki he k inga he Pasifiki he tu'u 'a e Pasifiki 'oku 'uhinga ia ko e kakai k toa 'oku nofo he Pasifiki. Pea me'apango p ko e *issue* ko e *sovereignty* 'e lava p ke fai ai 'a e t kehekehe. Ka ko e poini ko 'oku ou nofo au ia 'oku ou nofo au 'i he tafa'aki fakam lala 'o e fatongia ko e kakai 'o e Pasifiki ko hotau k inga ko eni ke malu'i kinautolu 'o kapau 'oku 'i ai ha fakaehaua. Ko e kau ko 'a e motu'a ki he *issue* ko eni ko hono 'uhinga ko e fakapapau'i kuo laka hake 'i he toko nima kilu 'i he ta'u 'e 20 ko eni kuo 'osi kuo 'osi fakamamahi'i kinautolu 'i he founa

kehekehe. 'Oku 'ikai ke to e loi 'a e fo'i me'a ko ia pea 'oku 'ikai ke to e puli ia ha taha. Ko e 'uhinga ia 'oku ou lea he *issue* ko eni 'oku ou lea 'i he 'uhinga ko hotau k inga he Pasifiki pea 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga fakamamahi 'oku fai kiate kinautolu. Ko e me'a ko ki he tangi ko 'a *West Papua* ki he'enau *independence* mo e *self-determination* ko e *issue* kehe ia. Ko e *issue* ia 'e lava hono talanoa'i pea 'oku 'i ai 'a e *process* ia ki ai 'i he *decolonisation* pea tau toki fonofononga atu tautolu 'o 'alu ki he kaha'u.

Ka 'oku 'ikai ko e *issue* ia 'oku ou lea ai. Ko u lea au he *issue* hono fakamamahi'i e k inga ko eni he Pasifiki ko hotau k inga 'i he Pasifiki. Pea ko e *issue* ia. Ko e me'apango p kapau ko e anga tu'u fakatipil m tika 'a e fonua ni mo e fale'i 'oku fai kiate au ko u faka'apa'apa p au ki ai. Pea 'oku pau ke u lea 'o kapau 'oku 'i ai ha'atau k inga 'i he Pasifiki 'oku hoko ki ai ha fa'ahinga fakamamahi pea ko e 'uhinga ia na'a ku lea ai he me'a ko ia. Pea ko u, 'oku 'ikai ke u peh 'oku hala pea 'oku 'osi m hino p ia na'e 'ikai ke 'asi 'a e *issue* ia ko ia 'i he ta'u kuo 'osi ka neongo na'e 'ikai ke 'asi he 'asenita ka na'a ku *raise* 'a e *issue* ko ia. Pea 'i he ta'u ni kuo 'osi fai p 'a e talanoa ki ai 'ikai ke ngata p 'i he Pasifiki ka 'oku 'osi talanoa fakam mani lahi. Na'a ku kau atu ki he fakataha na'e fai 'i Pilit nia 'i he ta'u kuo 'osi na'a mau *sign* ai fakataha mo e *leader* ko eni he *opposition* 'a Pilit nia mo e tokotaha na'e ha'u 'o ... mo ha ongo toko ua kehe ke fokotu'u e ki'i fo'i sino ko e fo'i sino ia ke nau kamata e *campaign* ki he tau'at ina 'a *Papua New Guinea*. 'Oku ou fokotu'u atu ko e me'a lelei na'a tau fai, lelei na'a tau fai 'oku 'ikai ke, fai p f lau'aki ki ai mo e ngaahi fonua mo 'Initon sia pea ko e me'a lelei ke tau 'ohake ha *issue* 'oku fekau'aki mo ha fa'ahinga fakaehaua. 'I *east* 'i he tafa'aki ko eni 'o e, 'oku 'i ai p 'a 'etau ngaahi fonua he Pasifiki 'oku nau fakalongolongo, ka 'iate au mo e m hino ko 'oku mau ki'i talanoa puipuitu'a 'oku nau loto p nautolu ki ai ka 'oku ha'iha'i kinautolu ia he fa'ahinga me'a fakakom siale mo f fakatau'aki. Pea ko e me'a ko ia 'oku 'ikai ke u, ka ko e me'a ko ki he loto 'a e kakai 'o e Pasifiki 'i he'eku ongo'i 'oku ongo'i k toa he kakai he Pasifiki e ...

<002>

Taimi: 1550-1600

'Eiki Pal mia: k inga ko eni 'i he fa'ahinga fakaehaua 'oku fai kia nautolu. 'Oku lea ... ko e palopalema ko eni 'oku hoko 'i 'Afilika mo Saute 'Amelika pea mo Siliá

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko 'eku ki'i kole p ki he Pal miá p 'oku lelei p ke

'Eiki Pal mia: 'oku lea 'a e ngaahi feitu'u ko iá ki honau takitaha palopalema.

Lord Fusitu'a: K taki. 'Oku fakam l ki he fakama'ala'ala m 'ongo'onga e Feitu'u na 'e 'Eiki Pal miá, pea 'oku 'ikai ke ai ha taha ia te ne fakahalaki 'a e totonu 'a e tangatá, 'enau fekumi ki he tau'at ina. Ka ko eni ko e kole atú ke foki mu'a ki he kole fakama'ala'ala mo e fehu'i 'a e motu'a ni ko e polis tu'u pau 'a e Pule'angá p 'ikai ke ne hanga 'o *recognize* 'a *West Papuá*. He kapau 'oku 'ikai, 'oku me'a mai'aki he Feitu'u na ia 'i he ha'oha'o

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ki'i fakatonutonu Sea.

Sea K miti: Fakatonutonu.

'Eiki Tokoni Pal mia: He me'a ko eni 'a e Fakafofonga N pele. 'Oku ne peh 'oku *recognize*. Ko e *recognize* 'o kapau 'oku te peh atu 'oku ai ... ko e fonua ke ai ha'atau

diplomatic ties. Me‘a na‘e me‘a ki ai e Pal miá, ko ‘etau fakatokanga‘i ‘a e palopalema ko eni ki he *human rights*. Kae tuku mai mu‘a ke u ki‘i lau atu e palakalafi ko eni ...

Lord Fusitu‘a: K taki Sea, ko e f me‘a ..

Sea K miti: Tokoni Pal miá. K taki ‘Eiki N pele ke ki‘i talitali p ‘e ‘atu p ho‘o ki‘i faingam lie.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Palakalafi 84 Sea, ‘i he me‘a ko eni ‘a e Pal miá, kapau te mou me‘a hifo ki ai. Kautaha ‘a e Ngaahi Fonua ‘o e Pasifikí. Fo‘i setesi fakamuimuí. Ko e ‘asenita eni na‘e talanoa‘i ‘i he kau taki ‘o e fonua ‘o e Pasifikí. Na‘a nau faka‘ilonga‘i ‘a e ‘elia kehekehe ‘e 5 ‘o kau ai, toutai, feliuliuaki ‘a e ‘eá, fakamatala ‘o e fetu‘utaki fakatekinolosiá, kanis e taunga fanaú mo e maumau‘i e totonu e tangatá ‘i Papua Hihifó. Ko e kau taki eni ‘o e Pasifikí ‘oku nau talanoa‘i eni Sea. Pea ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá ia ‘oku ai ha kau *Diplomatic ties* ai. M 1 .

Sea K miti: ‘Io sai. ‘Eiki N pele Fika 1 ‘o Vava‘u. ‘Osi ko iá pea te u toki tuku atu ho faingam lie.

Tokanga ki he ngaahi tu‘utu‘uni ng ue ki muli ‘a Tonga

Lord Tu‘i‘ fitu: M 1 e ma‘u faingam lie. Ko ‘eku tu‘u p ‘a‘aku ia ke fai p ha ki‘i tokoni he ki‘i maama ‘oku fakapo‘uli ai e motu‘a ni. He‘ikai ke u to e lave au ki he Kupu 39 mo e Kupu 40, ka ‘oku ou nofo p au ki he mahu‘inga ‘a e me‘a ko ‘oku tohi‘i ‘i he fika, fakafikefika 14 ‘i he peesi 4 ‘o e l pootí. Ko e founa ng ue ‘a Tonga ki he ngaahi fonua mulí, ‘oku kei tu‘uma‘u p . ‘A ia ko hono lea fakapap langí, ko e *Foreign policy* ‘a Tongá. Sai, ko ha fonua ‘i m mani, hang ko e me‘a ‘a e Tokoni Pal miá ‘oku *recognize*, ‘oku ‘ilo‘i ‘a hono loto‘i pule‘angá ‘e lava leva ke tau kau ‘i he me‘a fakam mani lahi ‘i he ngaahi *protocol*, pea ko e *protocol* kuo pau ke tau tauhi ‘a e ngaahi koniv sió, kai kehe, ko e me‘a ko eni ‘oku ou tokanga au ki aí, ‘oku hanga ‘e he ‘etau ng ue ‘a Tonga ki he ngaahi fonua mulí, p ko e *Foreign policy* ‘o faka‘ilonga‘i ha fonua ‘oku ne ‘ilo‘i hono ngatangata‘angá pea mo e v ‘e ng ue ai mo ha fonua kehe ‘i ha talite p koe feng ue‘aki ‘o makatu‘unga he‘etau hoko ko e kau m mipa mo tauhi hotau ngaahi fatongia ki he pule‘anga fakatahatahá. ‘Oku talamai heni ‘e he Fika 14 ko Tonga ni ‘oku kei tu‘u ma‘u p , *unwritten* ‘etau *Foreign policy*. Ua, ‘oku anga fakakaume‘a ki he fonua kotoa p . ‘Oku ou fehu‘ia heni p ‘oku kau ai ‘a e me‘a ‘a e *Regional* ke tau tu‘u ke mataki ha kaung ‘api. Tolu, pea ‘oku ‘ikai ‘i ai hano fili. Hanga ki he me‘a ko eni na‘e fokotu‘u Sea he ‘Uluaki F ko e anga ia ‘etau *unwritten* ‘a e me‘a ‘e ‘ikai tohi‘i ‘a ‘etau ‘ulungaanga fekau‘aki mo mulí. Hono f , ‘oku ai p ‘a e ngaahi lelei ‘a Tonga ke vahevahe ki he lelei fakalukufua, fakaem mani lahí ‘ikai ko ha me‘a faka‘ekonomika p fakapolitikale ke tau poloka, ke tau tu‘u fehangahangai.

Kiate au, m 1 p ‘etau, ‘oku ai p fanga ki‘i levolo ia ‘etau feohi faka-*regional*. Ko e fu‘u tu‘u ia ko eni ‘oku *international* ia. ‘Oku tau talanoa kitautolu he *sovereign*. ‘A e me‘a na‘e me‘a ki ai e ... ka kiate au, ko e *sovereign* eni na‘e ‘ikai ke fakamo‘oni ai ‘a Tonga ia ‘i he talite ‘a e Pasifikí ‘i he 1987. Ko e me‘a ia ko ‘oku fai he fanga ki‘i *regional* ‘i he taimi ni. Na‘e *aware* ‘a Tonga ni, na‘e faka‘ehi‘ehi ‘a Tonga ni ‘i he ‘ene tu‘u tau‘at ina, ‘i hono fakapap langí ‘oku peh ni, ‘a e tu‘u ko eni ‘a e ‘ulungaanga fakakaume‘a ‘a hotau fonuá, p ko e *foreign ... remain friend of all and enemy of none*. Sea, ko e anga tu‘u ‘a e *Foreign policy* ‘a Tongá ni, pea kapau ‘oku ai ha‘a tau *Foreign Affair, Diplomacy* pe ko ha me‘a fakavaha‘a pule‘anga hang ko e ‘u me‘a ko eni ki he CEDAW, ‘a ia ‘oku talanoa ki ai ‘a e Kupu 39 mo e 40 e mafai e Tu‘í. ‘Oku k toa p ia ‘i he *Foreign policy* ke ne hanga ‘o fakangali lelei‘i, telia na‘a tau tau. Pea

‘oku ‘i ai ai e fakakaukau ko ení. ‘A ia ko e me‘a ko eni na‘e ‘eke ... me‘a ki ai e Fakafofongá, ‘a e *policy*, ‘ikai. ‘Ikai ko e *policy*, *Foreign policy*. ‘Oku ‘asi he l pooti ko eni ‘a e va‘a ki mulí ‘a hotau v mo ‘Init nisiá ‘oku m fana ai p ‘a e fakatipilom tiká. ‘Oku ‘i f mo‘oni ko eni ‘oku l pooti mai he l pooti ko ení? ‘I he *Foreign policy*? ‘Oku kei m fana p . ‘Ikai na‘e ‘ikai ke talamai he ongoongó na‘e lau mai e tokotaha kia tautolu? Ko e fehu‘í ia. Ko ‘etau me‘á ‘oku fai he *protocol* ‘oku ‘ikai ko e *regional*. Sea he ‘ikai te u tui ki he *moral*. ‘A e *morality* ‘o ha *Regional* ke ne fakatonuhia‘i ai ‘a e ... ‘a e fakak toa ‘a e me‘a ‘oku tali ‘e m mani ke tau tui ki ai, ‘ikai pule‘i ha taha ha taha, makatu‘unga he pule‘anga ...

Lord Fusitu‘a: Poupou. Ko e tokoni atu ki he ‘Eiki N pele.

Sea K miti: Te ke tali e tokoní?

Lord Tu‘i‘ fitu: Sea ko ‘eku fehu‘í p ia ‘a‘aku he me‘a ko eni na‘e me‘a ki ai ‘a e Fakafofonga N pele Niuá, kae hoko atu ia kae tuku ‘eku fakahoha‘á. M l Sea.

Lord Fusitu‘a: Ko ia. Ko e tokoni p ‘Eiki N pele. ‘Oku ou tui ‘aupito, ko e me‘a ko na‘e me‘a ki ai e ‘Eiki N pelé, ko e me‘a ia ‘oku fie ma‘u ki ai e fakama‘ala‘ala. P ko e h ko ‘a e *Foreign policy* ko ‘a Tongá ni? Ko e ‘uhingá eni ‘Eiki Sea, ‘oku ou faka‘apa‘apa ki he taukave‘i e totonu ‘a e tangatá. Ko hono uá,

‘Eiki Pal mia: ...(kovi e ongo)...

Lord Fusitu‘a: K taki ‘Eiki Pal mia ka ke me‘a p , ‘oku mei ‘osi ‘a e taimí kae ‘oatu ‘eku poiní. Ko e me‘a ko ena na‘a me‘a mai ‘aki ‘ane naí, fekau‘aki mo e *PIF* pea mo e *Melanesian Spearhead Group* mo e ngaahi me‘a ko iá ‘oku ‘ikai ke ai hano kovi ‘ona.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Sea ki‘i fakatonutonu atu p . Ki‘i vakai ang p ko hai ‘oku lolotonga me‘á, pea ko hai ‘oku tokoní? ‘Oku ‘ikai ke fai tu‘utu‘uni e tokoní, ki he tokotaha ‘oku lolotonga me‘á.

Sea K miti: Ko ia.

‘Eiki Tokoni Pal mia: ‘Uhingá he na‘e ‘uluaki kole tokoni ia ‘anenai, pea ‘oku tonu ke fakahokohoko p ‘i he tu‘unga ko iá Sea.

Sea K miti: ‘Oku mo‘oni e Tokoni Pal miá ka ‘oku ou toki fakatokanga‘i hake p ‘e au ia kuo paasi e fo‘i ...

Lord Fusitu‘a: Ko ia, pea ko e Feitu‘u na p te ke tu‘utu‘uni mai pea toki me‘a mai

‘Eiki Pal miá: ...(kovi e ongo)...

Sea K miti: ‘Io N pele, k taki kae faka‘osi mai e me‘a ‘a e Pal miá. Faka‘osi mai e me‘a ‘a e Pal miá.

Lord Fusitu‘a: Ke ‘osi atu mu‘a ‘eku fehu‘í pea ne toki tali mai. He ko e me‘a ko ena na‘a ne me‘a mai fekau‘aki mo e *PIF*, mo e ngaahi me‘a ko iá, ‘ikai ke ai hano kovi ‘ona ‘Eiki Pal mia. Ka ko hono pangó ko e sila ko ‘i mui ‘i he ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai ko ‘Otua mo *PIF*

p ko 'Otua mo *Melanesia Spearhead*, Ko e 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'a. 'A ia ko e 'eké p ko e h ko 'a e *Foreign policy* ko 'a Tongá ni? Ko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Pal mia: ...(kovi e ongo)... hano liliu p ko hano ...(kovi e ongo)... 'ikai ke ai ha me'a 'e tapu. As *Government of the day*, ko e anga eni e ... ki'i tatali hifo kae 'oatu

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko e fakatonutonu

Sea K miti: K taki 'o me'a ki lalo. Me'a ki lalo. K taki, me'a ki lalo.

'Eiki Pal mia: 'I he'eku malanga ko na'e fai 'i h , mahino kiate au ia 'a e me'a fakatipil metiká, 'osi mahino ia kiate au, pea kuo 'osi fale'i au 'i he ngaahi me'a ko iá, pea 'oku 'ikai ha me'a 'e puli 'e taha. Pea 'oku peh mo e tokotaha ko ení 'oku 'ikai ke ai ha ... kau he me'a fakam lalé ia. Ko e anga ia 'ene fakakaukau 'a'aná. Ko au ia 'oku kau ai e me'a fakam lalé ia. Ko 'eku lea na'e faí, na'e 'alu atu e Samaletaní, manatu'i 'oku 'ikai ko ha faifekau e samaletaní ia. Na'e 'ikai ke 'alu e samaletaní ia 'o kumi p ko hai na'a ne t 'a e tama ko eni na'e to'é. Mole hono taimí 'ona ia ke 'alu 'o fakatotolo'i p ko hai na'a ne ha'u 'o fakamamahi'í. Ko 'ene 'alu atu p 'ana ia 'o sio ki he 'ene toká pea 'alu atu p ia 'o langa hono fatú he 'ofá pea hifo ki lalo 'o faito'o pea uta 'o 'ave. Kapau 'oku mou peh 'e moutolu 'oku hala, kuo u kole fakamolemole atu.

Sea K miti: Hou'eiki k taki 'o tui homou koté.

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i tokoni atu p Pal mia p te ke tali. ...(kovi e ongo)...

'Eiki Pal mia: Tangata tui fakakalisitiane eni ia.

Lord Fusitu'a: Poupou, ko u poupou lahi ki ai, kae 'ai p ke pau p ko e h ko e me'a 'oku tau tu'u ai he ...

Sea K miti: K taki, ko e h e me'a 'oku mou me'a ai ki 'olungá? Tui p koté 'o me'a ki lalo. 'Eiki Pal mia? Sai, kuo u fakam l atu, m l e ... 'oku lava 'etau fakataha ko ení pea 'oku ou fakam l atu he feme'a'aki leleí. Ko 'etau houmueka ki 'apongipongi, ko 'etau 'o sio ki he ngaahi me'a fakatipil metiká, hoko atu 'etau feme'a'akí 'apongipongi. Tau liliu 'o Fale Alea.

Na'e liliu leva 'o Fale Alea, pea me'a hake 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki hono me'a'angá.

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito 'a e feme'a'akí ka tau toki hoko atu 'i he 10 'a uhu. Ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi ai p he 'Eiki Sea 'a e ng ue ki he 'aho ni.)

<003>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho Tusite, 4 'o Okatopa 2016

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Me a a e Eiki Sea o fakamanatu ki he Hou eiki honau tefito i fatongia ko e fa u lao pea ke to e tokanga ange ki he ngaahi fokotu u oku omai. Mahu inga ke ngaue aki e he Hou eiki a e ngaahi k miti fakalalakaka fakavahefonua.

Me a a e Fakafofonga N pele Eua o omai a e fakatangi mei he kakai o Eua fekau aki mo e efu a e hala o tautefito he tele he la ala ko eni pea oku tu u fakatu ut maki aupito ia. Kole mo ha fakama ala ala mei he Minisit Polisi fekau aki mo e p pula palangi ne hola i Vava u. Me a a e Minisit Pa anga Hu Mai e ave a e loli vai he Onemato ki Eua ke ng ue ki he efua a e hala pea oku fai a e ng ue a e puleanga ke ngaahi a e hala. Me a a e Minisit Polisi ki he puipuitu a o e palopalema o hola ai a e p pulá.

4. L POOTI K MITI TU UMA U KI HE PA ANGA MO E NGA AHI FAKAMATALA PA ANGA A E PULE ANGA FIKA 04/2016: ATITA I TAU AT INA A E OFISI ATITA SENIALE KI HE TA U NGATA KI HE 30 O SUNE 2014 MO E 30 SUNE 2015.

Lau a e l pooti. Tolo ki he 2pm kae oleva ke me a mai a e Sea o e K miti Pa anga.

5. L POOTI K MITI TU UMA U KI HE PA ANGA MO E NGA AHI FAKAMATALA PA ANGA A E PULE ANGA FIKA 05/2016:

Lau a e l pooti. Tolo ki he 2pm kae oleva ke me a mai a e Sea o e K miti Pa anga.

6. L POOTI K MITI TU UMA U KI HE LAO FIKA 05/2016:

Lau a e l pooti. Me a a e Sea o e K miti Lao o fakama ala ala a e l pooti.

Me a a e Fakafofonga Fika 4 Tongatapu o kole ke tukuhifo ki he K miti Kakato. Tukuhifo a e l pooti ki he K miti Kakato.

7. L POOTI K MITI TU UMA U KI HE NGA AHI TOTONU A E FALE ALEA FIKA 05/2016:

Lau a e l pooti. Me a a e Sea o e K miti ki he Ngaahi Totonu o fakama ala ala a e l pooti.

Me a a e Fakafofonga Fika 4 Tongatapu o kole ke tukuhifo ki he K miti Kakato. Tu utu uni e he Eiki Sea ke uluaki lau a e tohi tangi mo e fokotu u pea toki tukuhifo ia ke alea i i he K miti Kakato.

Lau a e tohi tangi fika 6/2016: Tohi Tangi a e Tamaiki na a nau fakakaungatamaki i he polokalama toli, honau ngaahi f mili, TASWA mo e kakai pou pou o e fonua.

Tukuhifo a e Tohi Tangi Fika 6/2016 fakataha mo e Fokotu u Faka-Fale Alea fika 28/2016 ki he K miti Kakato ke alea i fakataha he oku fekau aki mo e kaveinga tatau ko e palopalema fekau aki mo e kau toli.

8. K MITI KAKATO:

8.1 Fakamatala Fokotu utu u Ng ue Fakapa anga – Pangike Pule Fakafonua o Tonga – Fepueli 2016

P loti o tali 17/1.

8.2 Ngaahi Fakamatala Fakata u

8.2.1 Potung ue ki Muli mo e Fefakatau aki 2015

Me a a e Eiki Pal mia o fakama ala ala a e l pooti.

FALE ALEA (4pm)

TOLOI A E FALE ALEA KI HE10AM, PULELULU 5 OKATOPA 2016.